ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRLIGI BERDAQ ATÍNDAǴÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK UNIVERSITETI

Qol jazba huqıqında

UDK: 82-01

DANIYAROVA GÚLZIYRA POLATOVNA

XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń kórkem-estetikalıq dárekleri

Magistratura bólimi 5A120101 - Ádebiyattaniıw qánigeligi (Qaraqalpaq ádebiyatı)

Magistr akademiyalıq dárejesin alıw ushın jazılǵan dissertaciya

MAK da jaqlawǵa ruqsat
Magistratura bólimi baslıǵı
_____doc. Gulimov A.

Kafedra baslıǵı : _____ doc. Dosımbetova A.
Ilimiy basshı: _____f.i.dok, prof. Járimbetov Q.

NÓKIS - 2018

MAZMUNÍ

KIRISIW.....3

I Bap XIX ásir qaraqalpaq lirikasında qollanılǵan folklorlıq dástúrler kárkem-estetikalıq dárekler sıpatında.....8

1.1 XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarında qollanılǵan folklorlıq obrazlar. 8

1.2 XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarında qollanılǵan naqıl-maqallar.....15

1.3 XIX ásir qaraqalpaq shayır shıǵarmalarında qollanılǵan kórkemlew quralları.....28

II Bap XIX ásir qaraqalpaq lirikasında diniy dárekler.....33

2.1 Musılman dininiń muqaddes kitabı “Quran” hám Payǵambar hádisleriniń tásiri.....33

2.2 Musılman mifologiyası menen ańızlardıń tásiri.....47

III Bap XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń ádebiy ortalıǵı.....56

3.1 Xiywa (Xorezm) ádebiy ortalıǵı.....56

3.2 Shıǵıs ádebiy dástúrleri.....63

3. 3 Túrkmen poeziyası menen baylanısı.....72

Juwmaqlaw.....79

Paydalanılǵan ádebiyatlar.....83

KIRISIW

Magistrlik dissertaciya temasınıń tiykarları hám onıń aktuallıǵı.

Adamnıń estetikalıq uqıplılıqlarınıń hámmesi pútkil baylıǵı hám hár qıylılıǵı menen shıǵırlanǵan túrinde, óziniń bolmısı menen iskustvoda kórinedi. Anıqraǵı Insannıń ruwxıy dúnyasına azıq beriwde, onıń jan sezimlerin tárbiyalawda kórkem ádebiyatqa, sonıń ishinde poeziyaǵa ayrıqsha wazıypa júklenedi. Sebebi, poeziya, sonıń ishinde lirika insandı mánawiy gózzallıqa jeteleydi. Al, «… mánawiyat – insandı ruwxıy pákleniwge, jetilisiwge shaqıratuǵın, adamnıń ishki dúnyası, erk-ıqrarın bekkemleytuǵın, iyman-isenimin pútinleytuǵın, húydanın oyatatuǵın teńsiz kúsh, onıń bárshe kózqaraslarınıń ólshemi»[1] bolıp tabıladı. Sonlıqtan da, búgingi kúnde kórkem ádebiyatqa itibardıń mámleketlik estetikalıq nızamlıqlardıń hámmesi kórkem ónerde móldir halında, ádewir jarqın hám anıq kórinedi. Demek kórkem ónerdiń bir túri sıpatında ádebiyat ta óziniń kóp ásirlik tariyxı dawamında insan qálbiniń aynası sıpatında, adamtanıwshılıq qá.siyetleriniń hár tárepleme rawajlanıwı menen insaniyatqa xızmet etip kelmekte.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıl klassikleri bolǵan Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh shayırlardıń ómiri dóretiwshiligi, shıǵarmalarınıń kórkemliligi, teması menen ideyası, janrlıq sıpatları hár tárepleme ilimpazlardıń izertlew obektine aylandı. Al, bul dáwir shayırlarınıń shıǵarmalarınıń kórkem-estetikalıq dárekleri bir tutas sistema sıpatında úyreniw tek ǵana ayırım maqalalardı[2] esapqa almaǵanda dáslepki márte qolǵa alınbaqta.

Izertlew obyekti hám predmeti. XIX ásir klassikleri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh poeziyası izertlewq jumısımızdıń obyekti bolıp, al usı shayırlardıń shıǵarmalarınıń kórkem-estetikalıq dárekleri máselesi izertlew

[1] Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. - 19 б.
[2] Жәримбетов Қ. Әжинияз лирикасының көрке-эстетикалық дәреклери.

predmeti bolıp tabıladı. Bunıń ushın jumısta XIX ásir klassikleriniń poeziyalıq toplamlarındaǵı shıǵarmaları tallaw obyektine kirgizildi.

Izertlewdiń maqseti hám wazıypaları. Izertlew jumnısımızda Kúnxoja, Ájiniyaz, berdaq, Ótesh lirikasınıńl kórkem-estetikalıq dáreklerinbir tutas sistema sıpatında qarap úyreniwdi maqset etip qoydıq. Bul maqsetke erisiw ushın tómendegidey wazıypalardı sheshiw belgilendi:

- XIX ásir qaraqalpaq klassikleri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh lirikasında folklorlıq dástúrler kórkem –estetikalıq dárek sıpatında qarap shıǵıw,
- Onda folklorlıq obrazlar, súwretlew quralları hám naqıl-maqallardıń qollanılıwı
- XIX ásir qaraqalpaq lirikasında diniy dárekler,
- XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń ádebiy ortalıǵı máseleleri

Jumıstıń ilimiy jańalıǵı. Dissertaciyalıq jumısta XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń kórkem-estetikalıq dárekleri bir tutas sistema sıpatında dáslepki márte úyrenilip otır.

Izertlew jumısınıń tiykarǵı máseleleri hám boljawları. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń kórkem-estetikalıq dáreklerin bir tutas sistema sıpatında úyreniw jumısımızdıń tiykarǵı probleması esaplanadı.

Izertlew teması boyınsha ádebiyatlarǵa sholıw. XIX ásir qaraqalpaq klassik shayırlarınıń shıǵarmaların jıynaw, olardıń ómirine baylanıslı maǵlıwmatlardı izlew hám jazıp alıw isleri XX ásirdiń 30- jıllarınan baslap qolǵa alınǵan . Olardıń shıǵarmaların kitap halında basıp shıǵarıw, qol jazbalardı izertlew isleri menen birge olardıń ómiri hám dóretiwshiliklerin ózinde sáwlelendiretuǵın qunlı ilimiy miynetler de jarıqqa shıqtı. Mine usınday izleniwshiliklerdiń biri sıpatında folklor hám jazba ádebiyat mıselesine arnalǵan izertlewlerdi atap ótsek boladı.

Folklor ádebiyattıń túp saǵas, onıń shaáshmesinen suwǵarılǵan ádebiyat hámme waqıt xalıqtıń júreginen orın aladı. Mine, sol sıyaqlı XIX ásir qaraqalpaq

ádebiyatı óz saǵaların folklordan baslaydı. Bul haqqında ilimpaz Q. Maqsetov Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh óz shıǵarmaların folklorlıq obrazlardan, motivlerden, kórkemlew qurallarınan paydalanıp óz shıǵarmaların dóretkenligin aytıp ótken[3] .

Belgili ilimpaz H. Hamidov XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatına tómendegishe baha beredi , "Folklordan jazba ádebiyatqa ótiw dáwiri bolǵan XVIII- XIX ásirler qaraqalpaq xalqınıń hám onıń ádebiyatınıń tariyxında burılıs dáwiri boldı. Bul dáwir ádebiyatımızdıń folklorlıq dástúrlerden jazba ádebiyat dástúrlerine keskin ótiwde ótkel xızmetin atqardı"[4]-dep kórsetip ótedi.

Al, XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri sóz etken ilimpaz Q. Járimbetov "XIX ásirdegi qaraqalpaq lirikasın janr sıpatında qáliplestiriwde bay hám kóp ásirlik kórkem dástúrlerge iye qaraqalpaq folklorınıń ornı hám áhmiyeti ayrıqsha"[5]- dep belgileydi.

Professor Q. Maqsetov óz maqalasında Ájiniyaz Qosıbay ulınıń shayır bolıp jetilisiwiniń tiykarǵı dárekleriniń biri – qaraqalpaq xalqını kóp ásirlik, kóp janrlı xalıq poeziyası boldı, degen pikirdi bildiredi. [6]

"Islam mádeniyatınıń mákkesi hám bárshe musılman xalıqlarınıń muqaddes kitabı Qurani karim óziniń XIV ásirlik tariyxı dawamında qanshadan qansha mámleketler hám ulamalardıń ómirinde tutqan ornı, ádebiy tásiri hám abırayı sebepli tereń ilimiy hám diniy izertlewlerge ılayıq. Quran temaları islam dinin qabıl etken xalıqlar ádebiyatına sińip, aymaqlıq diniy aqıydalar hám dástúrler menen tıǵız baylanısta boldı"[7]- dep bahalaǵan edi ilimpaz X.Karamatov. Onıń pikirinshe "Ózbek ádebiyatı hám oǵan tásir etken sebepti anıqlaw ushın shıǵıs ádebiy processin úyreniw lazım. Bul process bolsa islam

---

[4] Ҳамидий Ҳ. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер. Нөкис. «Билим» 1991.
[5]Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. Нөкис. «Билим», 2004.
[6]Мақсетов Қ. Әжинияз ҳәм халық поэзиясы. «Еркин Қарақалпақстан», 1995, №35-36.

[7] Кароматов Х. Қуръон ва Ӯзбек адабиети. Ташкент. Фан, 1993. 47-б

temaları menen tikkelay baylanıslı bolıp, Quran táliymatları hám súrelerin tereń túsiniwdi talap etedi”- degen edi.

Ózbek ádebiyatı sıyaqlı qaraqalpaq ádebiyatı da,sonıń ishinde XIX ásir shayırlarınıń lirikasınıń tematikaları da Qurani kárim temaları menen suwǵarılǵan degen kóz qaraslardı K.Mámbetov, H. Hamidov, Q. Járimbetov sıyaqlı ilimpazlardıń jumıslarınan kóriwimizge boladı.[8]

Jumısımızdıń XIX ásir qaraqalpaq shayırları Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh shayırlardıń ádebiy ortalıǵı haqqında sóz bolǵanda birinshi gezekte Xiywa hám Xorezm ádebiy ortalıǵı, shayırlardıń shıǵıs dástúrlerine qatnası máselesi, jáne XVIII-XIX ásir túrkmen poeziyası menen baylanısı máselelerin bir qatar ilimpazlar óz miynetlerinde ilimiy pikrlrin aytıp ótken. Bul miynetlerden Q. Bayniyazov, A. Murtazaev, B. Qálimbetov sıyaqlı belgili ilimpazlardıń miynetleri bizge belgili [9].

Jumıstıń teoriyalıq hám ilimiy áhmiyeti. Dissertaciyalıq izertlewdiń barısında alınǵan teoriyalıq juwmaqlardan XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń kórkemlik dáreklerin bir tutas úyreniwde, bul dáwir shayırlarınıń jeke dóretiwshilik ózgesheliklerin anıqlawda qollanba bola aladı. Jumıs ámeliy jaqtan úlken áhmiyetke iye. Dissertaciya materiyalların Xix ásir qaraqalpaq lirikası boyınsha qollanbalar, sonday-aq bibliografiyalıq kórsetkishler dúziwde paydalansa boladı.

Izertlewdiń metodologiyası, metodları hám dárekleri. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń kórkem-estetikalıq dáreklerin bir tutas sistema sıpatında úyreniwde salıstırma, salıstırma-tipologiyalıq, tariyxıy filologiyalıq, kórkem-estetikalıq tallaw metodlarınan keń paydalanıldı. Sonday-aq dissertaciyada XIX ásir qaraqalpaq klassikleriniń shıǵarmalarına qazaq xalqınıń belgili shayırı Abay

[8]Мәмбетов К. Әжинияз. Нөкис.. «Билим»1994. Ҳамидий Ҳ. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер. Нөкис. «Билим» 1991.

[9] Байниязов Қ. Қосықтың күши. Нөкис, 1977, 45-бет; Муртазаев А. Шайырдың мухаббаты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988, 87-бет.

Qunanbaev, russ shayırı A. S. Pushkinniń, túrkmen shayırları menen salıstırmalı úyrenildi.

Izertlew jumısınıń teoriyalıq bazası bolı, rus ádebiyattanıwında Dolgat, ózbek ádebiyattanıwında N. Mallaev, H. Karamatov, qaraqalpaq ádebiyattanıwında Q. Maqsetov, K. Mámbetov, H. Hamidov, S. Bahadırova, Q. Járimbetov, A. Karimov, A. Pirnazarov, Á. Paxratdinov miynetleri, sońǵı dáwirlerde jaqlanǵan dissertaciya jumıslarınıń ilimiy nátiyjeleri hám internet materiyalları xızmet etti.

Jumıstıń aprobociyası. Ilimiy jumıstıń nátiyjeleri Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mámleketlik Universitetiniń “Qaraqalpaq ádebiyatı” kafedrası májlislerinde bayanlandı hám dodalandı. Qaraqalpaq Mámleketlik Universitetiniń magistrantlarınıń toplamlarında (2017, 2018) járiyalandı.

Jumıstıń qurılısı. Dissertaciya jumısı kirisiw, úsh bap, juwmaq hám paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat. Dissertaciya jumısınıń kólemi 95 bet.

I Bap XIX ásir qaraqalpaq lirikasında qollanılǵan folklorlıq dástúrler kórkem-estetikalıq dárekler sıpatında

1.1 XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarında qollanılǵan folklorlıq obrazlar

Belgili folklorshı alım Q. Maqsetov óziniń "Ájiniyaz hám xalıq poeziyası" dep atalǵan maqalasında: "Ájiniyazǵa ideal bolǵan qaharmanlar haqqında sóz etkende onıń shıǵarmalarınan bekkem orın alǵan hám pútkil dúniyaǵa belgili bolǵan folklorlıq obrazlar Yusuf penen Zuleyxanıń, Láyli menen Májnúnniń, Rustemniń, Góruǵlınıń, Hamranıń, Zuxra menen Sánemniń atlarınıń shayır tárepinen maqtanısh penen aytılıwınıń ózi onıń xalıq dóretpeleri haqqında kútá joqarı pikirde ekenin kórsetip turadı, haqıyqatında usınıń ózinen-aq onıń folklorǵa qatnasın biliwge boladı"[10] - degen pikirlerin kóriwimizge bolad. Demek biz folklorlıq obraz haqqında sóz etkenimizde dáslep obraz haqqında túsinikke iye bolıwımız kerek.

"Kórkem obraz- kórkem dóretiwshilktiń ulıwmalıq kategoriyası, onıń ómirdi súwretlew usılı hám forması, kórkem ónerdiń "tili" hám sonıń menen birge onıń ámeldegi kórinisi".[11]

Obraz barqulla estetikalıq áhmiyetke iye, ol shayırdıń idealın ashıp kórsetiwde qollanıladı. Obraz bul tek ǵana qálemge alınıp atırǵan qaharmannıń ómirin súwretlep qoymay, ol qaharman jasap turǵan ortalıqtı da sáwlelendiredi. Obraz arqalı shayır adamnıń táǵdirine, ishki dúnyasına, qásiyetlerine ǵana emes, al sol adam jasap turǵan jámiyetke de óziniń kóz qarasın, qatnasın beredi. Obraz hár qashan ómirdiń barlıq quramalılıǵın, kóp tárepliligin tolıq hám tereń ashıp beriwi menen qunlı.

[10]Мақсетов Қ. Жоқарыда аты аталған мийнет
[11] Краткая литературная энциклопедия, «СЭ», 1968-363 б

Obraz tuwralı ilimdegi dáslepki pikirler Aristoteldiń “mimmesis”-shayırdıń (jazıwshınıń, súwretshiniń, skulptordıń, kompozitordıń) turmısqa eliklewi haqqındaǵı koncepciyasında sáwlelengen. Bunnan soń ádebiyattanıw iliminde obraz dúnyası, sezimler arqalı tanıw ekenligi qáliplesti. Ulıwma alǵanda kórkem óner, demek sonıń ishinde poeziya, obrazlar arqalı pikirlew dúnyası sıpatında qaraladı. Poeziyanıń estetikalıq tásiri bizge álle qashan-aq belgili bolǵan.

Ilimpaz G. Dáwletova “Shıǵıs poeziyasınıń obrazlar sistemasında máńgilik obrazlar- ápsanawiy shaxslardıń atlarına baylanıslı dástúriy obrazlar ayrıqsha dıqqatqa iye. Bul ápsanawiy dástúriy obrazlar folklorda da, jazba ádebiyatta da keń orın alǵan”[12]-dep túsinik beredi.

Mine bul pikirlerdi basshılıqqa alǵan halda biz XIX ásir qaraqalpaq shayırlarında folklorlıq obrazlardan paydalanıwı haqqında sóz etemiz.

Biz joqarıda aytıp ótkenimizdey Yusup-Zuleyxa, Hámra, Láyli-Májnun, Ǵárip- Shaxsánem, Zuxra-Tayır sıyaqlı ashıqlıq qaharmanlar menen birge qaharmanlıqtıń, batırlıqtıń tımsalı bolǵan Rustemi Dástan, Góruǵlı sıyaqlı obrazlardı biz sóz etip otırǵan dáwir shayırlarınıń shıǵarmalarınan ushıratamız.

Mısalı, Ájiniyaz,

Sóylegende sheker eter sózińdi,

Kórgende biymaǵrur eter ózińdi,

Báhári toydırar eki kózińdi ,

Láyli, Zulayxaday qızları bardur

Biz sóz etip otırǵan obrazlardı shayırlar teńew sıpatında, yaǵnıy ózi sóz etip otırǵan obrazdı táriplew ushın teńep kórsetken. Bul obrazlarǵa usı sıyaqlı salıstırıwlardı yaǵnıt ashıq orbazın súwretlew ushın, lirik qaharmannıń jaǵdayın, halın bayanlaw ushın qollanǵanlıǵın kóremiz. Yaǵnıy teńew sıpatında

[12] Дәўлетова Г. Әжинияз поэзиясыда дәстүр ҳәм жаңашыллық. Нөкис. «Қарақалпақстан» 1997.84-б

paydalanıw dástúriniń ózi folklorlıq shıǵarmalarda da ónimli qollanılǵanlıǵın kóremiz. Mısalı,

Aqsha búgin tánnen janım,

Shıqpay turıp jandı keltir,

Mısır elinde Yusup kibi,

Bendeyim zindandı keltir.

Bul keltirilgen qatarlar "Ǵárip ashıq" dástanında Shásánemniń Aqshaǵa aytqan qatarları. Bunda Sánem óziniń jaǵdayın Yusuptıń zindandaǵı jaǵdayına teńlestirip atır. Al, Berdaqtıń mına qatarlarına itibar qaratsaq,

Bir dem etken Maǵrıp- Mashrıq arasın,

Pıraq ber kúnime meniń jarasın,

Jáhán maǵan háwes etip qarasın,

Házireti Yusuptıń húsni –kórkin ber.

Berdaq bul qatarlarda Yusuptıń sulıwlıǵın názerde tutıp otır. Bizge belgili Yusup ápsanalıq obraz bolıp, ol Quraniy kárimniń súresinde aytılad. Mine bul obrazdıń keyin ala dástanlarǵa enip, sulıwlıqtıń, sabırlıqtıń tımsalı sıpatında qaraladı. Jáne mısalǵa qaytsaq,

Óziniń ornın keń salıp,

Qız kibi júdá jeń salıp,

Bir másláhátlik úy salıp,

Farhad kibi nala keldi.

Bunda lirik qahrmannıń hal jaǵdayın Farhadtıń obrazınan teńew sıpatında paydalanǵanınıń guwası bolamız.

Biz sóz etip otırǵan folklorlıq obrazlardı XIX ásir qaraqalpaq lirikasında mine usı sıyaqlı kórinislerde yaǵnıy lirik qaharmannıń ruwxıy hal- jaǵdayın, ishki keshirmelerin jetkeriwdegi bir qural sıpatında paydalanǵanlıǵınıń guwası bolamız. Demek biz joqarıda aytıp ótkenimizdey xalıq dástanlarınıń ózinda qaharmanlardıń (Ǵáriptiń, Shasánemniń h.t.b) ishki keshirmelerin, tuyǵıların

táriyplew maqsetinde qollanǵanlıǵın hám bul usıldıń ózi dástúr sıpatında XIX ásir shayırlarınıń shıǵarmalarında ónimli qollanılǵanlıǵınıń guwası bolamız. Ásirese ashıqlıq dástanlardıń ózinda ayralıq jaǵdayların sıpatlaw ushın ózin Láylidey, Májnúndey dep teńep kórsetetuǵınlıǵın bilemiz. Mısalı, "Ǵárip ashıq" dástanındaǵı Shásánemniń anasına júregi janıp, zar-zar jılap bir qosıq aytıp turaǵan jerinen,

Japa menen jábir etip,
Kózde jasım jayxun etip,
Bizdi Láyli- Májnún etip,
Qızıqlı bazarǵa saldıń - dep nalısh etse, al, Ǵárip palkerge óz awqhalın aytıp berip otırǵan jerinen,

-Búgin men joldan adastım,
Meni belli jolǵa salǵıl,
Láyli deyip jolǵa tústim,
Májnún kibi shólge salǵıl- degen qatarlardı kóremiz. Jáne de bunday mısallardı kóplep keltirsek boladı. Mısalı :"Yusuptey zindanǵa", Májnún kibi sergizdana kelermen" dep teńew sıpatında qollanılǵan. Mine ashıqlıq dástanlarda keltirilgen mısallardı kórip óttik, bulsıyaqlı teńewlerden XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırları da óz shıǵarmalarında qollanǵan.

Al, biz sóz etip otırǵan folklorlıq obraz mine usı sıyaqlı teńewlerdiń, hár qıylı kórkelew qurallarınıń járdeminde Yaǵnıy dástnlardaǵı batır, ashıqlıq dástandaǵı ashıq obrazları, óz yarın táriplewi sıyaqlı jaǵdaylardı biz XIX qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarınan ushıratamız.

Ájiniyaz óz shıǵar malarında qızlardıń húsni-kórkin, jamalın, lirikalıq qaharman ashıqtıń obrazların súwretlewde mine biz sóz etip otırǵan dástanlardaǵı lesikslıq elementler, súwretlew qurallarınan ónimli paydalanǵan. Mısalı,"Ǵárip ashıq" dástanındaǵı Shasánemniń obrazın bılay kóz aldımızǵa keltiremiz.

"Awzı oymaqtay, qolı sazlıdur,

Alǵır lashın quslı, báhár jazlıdur,
Baǵı sarhawızlı, quba ǵazlıdur,
Qolında suńqarı bardur, Sánemniń.”

“Yarımnıń jan berer jansızǵa sózi,
Heshkimge megzemes Sánemniń ózi,”

“Zawqı xosh kórgendi hayran etpege,
Kirpigi oq edi jannan ótpege”

Degen qatarlardı kóremiz. Mine bul sıyaqlı obraz jasaw usıllardan paydalanıp Ájiniyaz shayır óz dáwiriniń gózzallarınıń obrazın jaratadı. Mısalı:

Sóylegende sheker eter sózińdi,
Kórgende biymaǵrur eter ózińdi,
Báhári toydırar eki kózińdi,
Láyli, Zulayxaday qızları bardı.(“Ellerim bardı”)

Tırnadek otırıp, sonadek yurgen,
Yuzmıń jilwa menen qabaǵın kergen,
Shashlarına laǵlı marjan ótkergen.
Mıń túmen naz bilán baqar gózzallar. (“Gózzallar”)

Zıya-zulpı ráńli mısalı qundız,
Kóre almay yurgen yaqınnan hárgiz,
Láyli, Zuhra, Sánem kibi qıpsha bel,
Badı-saba kibi ótti de ketti. (“Bir janan”)

Biz bul qatarlardan Ájiniyaz shayırdıń óz dáwriniń hayal-qızlarınıń obrazın jaratıwda folklorlıq obrazlardan, yamasa folklorlıq súwretlew usıllarınan keń paydalanǵanlıǵınıń guwası bolamız.

Berdaq shayırdıń obraz jaratıw usılları haqqında aytatuǵın bolsaq, bizge belgili ol kópshilik shıǵarmaları el-xalıq, mártlik haqqında bolǵanlıqtan onıń ideyalı yamasa ol ulıǵlaǵan obraz bul biziń qaharmanlıq dástanlarımızdaǵı batır obrazın kópshilik shıǵarmalarına tiykar etip alǵanlıǵınıń guwsı bolamız. Demek biz sóz etip otırǵan batır obrazın xalıq dástanları bolǵan “Alpamıs”, “Qoblan”, “Edige”, “Góruǵlı” sıyaqlı dástanlardaǵı qahrmanlıqlardı, olardıń mártliklerin óz shıǵarmalarındaǵı qaharmanlardıń is-háreketlerin ashıwda paydalanadı. Mısalı, “Ernazar biy” shıǵarmasındaǵı Ernazar obrazın bılayınsha súwretleydi,

Góruǵlı bektey er edi,
Qatarda qosa nar edi,
Tolı jurtqa dárkarı edi,
Sheyit óldi ernazar biy

Dep Ernazar biyge Góruǵlınıń sıpaları menen táriplemekshi boladı.

Folklorda batırdıń jaw tárepiniń palwanı, dáwı hám qarsılas patshası jıraw tárepinen qorqınıshlı jaw tárizinde sıpatlanıp, batır bolsa usınday jawdı jeńiwi kerek, sonda ǵana haqıyqat batır boladı, xalıq múddáásin orınlap, eldi jawdan qorǵaǵan er boladı dep jawdı qorqınıshlı kúsh qılıp kórsetip otıradı. Nátiyjede sonı jeńgen batırdıń obrazı kúsheyedi. Mısalı «Qırıq qız» dástanında Surtayshanıń obrazı

Qalmaqtıń xanı Surtaysha,
Mergen edi kelleǵar,
Adım attı erenke,
Sarı jaydıń oqların,
Tuwrıladı júrkke,

Ókpelektiń tusı dep,

Óler jeri usı dep,

Árwaǵı artadı

Sheberlik penen kelleǵar

Sarı jaydı tartadı.[13]

- dep Allayar Baydı óltirgendegi momenti súwretlense, «Alpamıs»ta Tayshaxannıń, «Qoblan»da dáwlerdiń obrazlarń usılay beriledi. Berdaqtıń **«Amangeldi» shıǵarmasındaǵı xannıń obrazın beriliwi kóbinese «Qırıq qız»daǵı Nádirshanıń obrazına uqsap patshanıń eń sońǵı táǵdiri «Amangeldi»degi xan táǵdiri menen únles.** «Amangeldi»degi xannıń tulǵasın ashıp beriw ushın Berdaq bir neshe qosıq qatarların dizip, olardı boyawlar menen áshókeylep otırmaydı. Eki qatar qosıq penen-aq xannıń tiykarǵı kelbetin súwretlep berip kópshilikke túsinikli juwmaq aladı.

Qoqan xanı qıldı zorlıq,

Qız soratıp berdi qorlıq,

Asan kórsetti duǵımlıq,

«Jılatpayman eldi» - dedi.

- Qaraqlapaq bermes qiızın

Hámmesi de meniń qozım

Tiydirmespen tiri de ózim

Dep Asan er qoqan keldi.

Xan Asandı kóp urgızdı,

[13] Қарақалпақ фолклоры. Қырық қыз. VI том.Нөкис, «Қарақалпақстан» 1980, 242-б

Jáne ornınan turǵızdı…- degen qatarları arqalı zalım xan obrazı kóz aldımızda gewdelenedi.

Demek XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń folklorlıq obrazlardan dóretiwshilik penen óz dáwiriniń kórinislerin, jámiyetlik –sociyallıq jaǵdaylar, zalım xanlıqtıń xalıqqa múnásebetin áshkaralawda paydalanadı.

1.2 XIX ásir qaraqalpaq lirikasında naqıl-maqallardıń qollanılıwı

Naqıl-maqal degen terminniń ózi qaraqalpaqlar arasında ádewir erte dáwirlerden baslap –aq taralǵan. Bul janr basqa xalıqlardıń hámmesinde de bar. Biraq hár xalıqta hár túrli atamalar manan ataladı. Solardıń ishinde túrk tilles xalıqlardıń kópshiliginde ayırım fonetikalıq ózgeshelikler bolmasa, óz-ara jaqın atama menen berilgen. Máselen, ózbekler “maqol”, túrkmenler “naqıl ve atalar sózi”, azerbayjanlar “atalar sózi”, uyǵırlar “maqal va támsal”, qırǵızlar “maqal laqaplar”, tatarlar “mákal”, qazaqlar “maqal-mátel” dep ataydı. Bul atamanıń “hikmatlı sóz”, “mısal sóz”, “burınǵıdan qalǵan násiyat sóz”, usaǵan variyantları da bar. Qaysı xalıqta qalay aytılıp, qansha variyanları bolsa da bárinıń mánisi bir.

Jáne de bul terminniń xalıq arasına taralıp, usıjanrdıń ataması bolıp qáliplesiwi haqqında kóplegen ilimpazlardıń pikirinshe, arablardıń Orta Aziya hám Qazaqstan dalalarına keliwi menen, usı territoriyalarda jasawshı túrk tilles xalıqlarǵa arab tiliniń tásirinde ótken dep tastıyıqlaydı.

“Maqal” sózi de biziń tilimizge arablardan kirgen, “ornlı sóz” yamasa tiyisli ornlarda aytılǵan sóz” degendi bildiredi. Geypara ilmpazlar usınıń dáliyli retinde ertedegi ádebiy miyraslardı kórsetedi. XI ásirdiń belgili esteliklerinen esaplanǵan “Qutadǵu bilig” hám Maxmud Qashqariydiń “Devanu luǵat it túrk” shıǵarmasında oǵada kóp naqıl- maqallardıń úlgileri bar ekenligin kórsetiw múmkin. Máselen Maxmud Qashqariydiń “Devonu luǵat it turk” shıǵarmasında

naqıl-maqallar óziniń tematikası boyınsha, mazmunı hám kórkemlik ózgesheligi boyınsha da, házirgi dáwirdegi túrk tilles xalıqlarınıń naqıl-maqallarına uqsaslıǵı hám ózgeshelikleri de bar. Ondaǵı qaysı bir naqıldı alsań da onda turmıs shınlıǵı, sol dáwirdegi adamlardıń dúnyaǵa kóz-qarası, olardıń kúndelikli turmısı, morallıq qásiyetleri, jaqsı menen jamannıń ne ekenligin anıqlawǵa qaratıladı"[14] , degen bolsa "Tonıkyuktiń húrmetine ornatılǵan eskertkishte, kórkem teńewler, epitetler, metaforalar, naqıl-maqallar, aforizmler kóp ushırasadı[15].

Demek naqıl-maqallar xalıqtıń ásirler boyı puxtalap, kir juqtırmay, atadan balaǵa, góneden jańaǵa ótkerip saqlap kelgen ǵáziynesi.

Naqıl-maqallar kóbinshe poetik formaǵa iye boladı. Sonlıqtan olar mázi aytıla beretuǵın jay sózlrdey shubalańqı bolmaydı. Kópshilik sóz sheberleriniń oy eleginen ótip, shıńlanıp shıqqanlıqtan tili ótkir hám kórkem boladı.Olar ózleriniń turmısqa iykemligi uzaq oylardı qısqartqan kóleminiń shınlıǵı, jáne pikirdi isenimli etip bayanlawdıń ótkir quralı bolıwı usaǵan qásiyeti menen xalıq awızeki dóretpeleriniń basqa túrlerinen ayrıqshalanadı.

Hár bir xalıqtıń júregine jaqınlaǵıń kelse, onıń naqıl maqallarınan paydalanıwıń zárúr. Sebebi naqıl maqallarda sol xalıqtıń turmısı, aqıl-oyı, namıs-arı, dástúri tereńlestirilip kórkem etip beriledi.

Qaysı xalıqtıń naqıl-maqalların oqıp, estip kórseń onda basqa xalıqlardıń naqıl-maqallarına mazmunı boyınsha qanshama uqsaslıqlarına qaramastan, bay formalıq ózgehseliklerdi, sol xalıqtıń psixologiyası dástúrine tán belgilerdi, bir sheshimdi beriwdegi ózgeshe bir birlikti ayqın seziwge boladı.

Solay bolsa da, naqıl-maqallarda ortaq internaciyonallıq motivler oǵada kúshli hám ayqın kózge taslanadı. Naqıl-maqallardaǵı hátte sózbe sóz tuwrı keletuǵın naqıl-maqallar tek túrk tilles xalıqlardıń barlıǵında emes, al basqa

[14]Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. Нөкис. «Қарақалпақстан» 1989, 54-55 б
[15]Ертедеги әдебият нусқалары. Алма-ата, 1957, 13-б

xalıqlarda da ushırasadı. Uqsas naqıllar haqqında sóz etkende, hár bir xalıqta bar geypara naqıllardı olardıń formalıq ózgesheligin esapqa alıp, mazmun birligin oyda tutıp, sol naqıldıń milliy variyatı dep esaplasań durıs boladı. Álbete, ol naqıl-maqallardıń qaysı xalıqta burın payda bolǵan, onnan soń kimlerge taraǵanın anıqlaw qıyın. Sonlıqtan kóp ǵana uqsas naqıl-maqallar adam turmısınıń uqsas tájriybeleri tiykarında hesh qanday sırtqı tásirdiń járdemisiz-aq, qalay bolsa solay payda bolıwı múmkin. Sebebi xalıqtıń sóylew tiliniń payda bolıwı menen tuwǵan naqıl-maqallarda sol xalıqtıń kún kóris jaǵdayı, dúniya tanıwı, hár bir dáwirge say sana sezimi, dástúrleri, jaqsılıq, jamanlıq, sulıwlıq haqqındaǵı filosofiyalıq oyları, adamlarǵa tán bolǵan ádillik, zulımlıq, saqıylıq, sıqmarlıq, aqıllıq, aqmaqlıq, doslıq. Dushpanlıq, birlik, alawızlıq usaǵan sıpatlardıń tolıp atırǵan sorawlarına naqıl-maqallardan juwap tabasań.

Tuwǵan jerińdi, xalqıńdı, doslarıńdı súyiwdi, olardı kózdiń qarashıǵınday saqlawdı naqıl-maqallardan úyreneseń. Uzaq aytılıp keń bayanlanatuǵın oylar, ómir ushın ayrıqsha áhmiyetli bolǵan sheshimler qısqa hám mazmunlı naqıl-maqallar arqalı ayqın, anıq túsinikli hám qonımlı etip adam sanasına jetkeriledi. Solay etip naqıl-maqallar tildiń qaymaǵı sıpatında bahalanadı. Ol milliy tildegi sóz qaymaǵı, pikirimizge kúsh beretuǵın qural bolıp tabıladı.

Usı qurallardan klassik shayırlarımız qalay paydalanǵan? Onı sol qálpinde me yaki óziniń kóz-qarasına ózlestirip paydalanǵan ba?

Adamzatqa burın aytılmaǵan, yaki onıń dıqqatı jeterli qaratılmaǵan úlken ulıwma insaniylıq ideyalar tawıp aytıw ushın, shınımda da jazıwshıǵa talanttan basqa, joqarı mádeniyat dárejedegi basqa jazıwshılardıń shıǵarmaların oqıw, xalıq baylıǵı bolǵan awızeki dóretpelerden nár alı, ádebiyattı terń túsiniwi zárúr. Bul zárúrliklerdi Kúnxoja, Berdaq, Ájiniyaz, Ótesh shayırlar óz boyına jámlestire aldı. Olardıń shıǵarmaları xalıqtıń awızeki dóretpeleri tiykarında payda bolıp, kem-kemnen keń kólemde rawajlanıp bardı. Xalıqtıń turmısın, ótmishin hám házirgi dáwirdegi súwretleytuǵın shıǵarmalar menen bir qatarda

tuwısqan shıǵıs xalıqları ádebiyatınıń úlgilerin de ádebiyatımızǵa alıp kirdi. Solay etip, ádebiyatımızdıń joqarı dárejede rawajlanıwına, jazba ádebiyattıń payda bolıwına óz úleslerin qostı.

Biz bul shayırlardıń shıǵarmalrınıń haqıyqat folklor dástúrlerinen ósip shıqqan, jazba kórinisi dewimiz múmkin. Ne ushın shayır óz shıǵarmalarında xalıq naqıl-maqallarınan mánili sózlerden keń paydalanadı, bolıp atırǵan waqıya hádiyselerdi xalıq kózi menen kórip, olardan xalıqlıq nátiyje shıǵaradı. Demek, shayır shayır olardan xalıq júregine jetip baratuǵın sózlerdi orınlı paydalana biliwinde. Bul naqıl – maqallardı shayır óz shıǵarmalarında qalay qollandı? Onı sol halında ma yaki óziniń kóz-qarasına beyimlestirdi me? Álbette shayır shıǵarmalardıń tiykarında avtordıń kóz-qarası menen ómir shınlıǵı turadı. Shıǵarmalarında shayırdıń oy sezimleri bildiriledi, onıń ishki dúnyasınıń kórinisin qosıqlaınan kóre alamız.

Berdaq tek aqılǵa iye bolǵan adam qorshap turǵan álemdi onıń hár qıylı qubılısların bile aladı. Biliw processinde aqıldıń rolin birinshi orınǵa qoyıw menen , ol aqıldıń ósiw hám rawajlanıwın tájriybelerinen, turmıs sharayatlarınan bólek alıp qaramaydı, kerisinshe olardı birlikte alıp qaraydı. Bunnan basqa da shayırdıń filosofiyalıq kóz-qarasları kóplegen shıǵarmalarında beriledi. Berdaqtıń “Izler edim” qosıǵında ,

Qoyandı óltirer qamıs,

Jigitti óltirer namıs,

Edige menen Alpamıs,

Tirilse, men izler edim[16] degen shuwmaqta, dáslepki eki qatarlı

Qoyandı qamıs óltirer,

Erdi namıs óltirer[17] -degen naqıl-maqaldı shayır sózlerdiń ornın almastırıp kórkem súwretlew usılı inversiyanı paydalanǵan. Inversiyanı

[16] Бердақ. Таңламалы шығармалары. Нөкис,Berdaq. 1956, 14-б(барлық мысаллар усы басылымнан).
[17] Қарақалпақ фолклоры. IV том,Нөкис, 1978,202-бет

paydalanıw arqalı shayır usı shuwmaq ushın kútá kerekli bolǵan “Edige menen Alpamıs” sózleriniń emin-erkin qollanıwına múmkinshilik ashıp qoyıptı. “Qamıs” hám “namıs” sózlerine “Alpamıs” sózi uqsaydı. Eger, olardıń orınına “óltirer” sózi qollanılsa “Edige menen Alpamıs” sózin úshinshi qatarǵa qoyıw múmkin bolmay qalar edi.

Máselen, Qoyandı qamıs óltirer,

Erdi namıs óltirer,

Edige menen Alpamıs,

Tirilse men izler edim.

Kórip turǵanıńızday ulıwma logikalıq ta buzılar edi. Biraq ápiwayı qaraqalpaq maqalın paydalanıw arqalı óziniń filosofiyalıq kóz-qarasın sáwlelendiriwge erisken. Qoyannıń qan tamırın qamıstıń qıyaǵı kesse, onıń óletuǵınlıǵı tábiyiy nárse. Al, eldiń azamatı ushın, el ushın tuwılǵan jigitke fizikalıq ólim qorqınıshlı emes, al ruwxıy ólim apatshılıq. Shayırdıń “Bolǵan emes” qosıǵında mınaday qatarlar bar,

Nápsin uraday ashqanı,

Abırayınıń qashqanı,

Hesh waqıt shaoshqa- shaqanı,

Awızlasıp jarǵan emes.[18]

Shınında da, naqıldıń tuwrıdan tuwrı mánisine dıqqat awdarsaq shoshqa hesh waqıtta bir-birin óltirmegen, yaǵnıy jarmaǵan.

Ájiniyaz ómir gózzallıǵın adamlardıń awızbirshiliginde ekenligin sezinedi. Shıǵarmalarında insanlar ortasında joldaslıq, doslıq eń jaqsı qásiyet ekenligin, doslardıń Watan átirapına birigiwine háreket etedi. Onıń “Kóńlim meniń” qosıǵında ,

Ashıq- yarsız, búlbil- gúlsiz,

13Бердақ. (аты ыталган мийнет) 133-б

Kiyik shólsiz, sona- kólsiz,

Ziywar aytar, jurtsız-elsiz,

Adam bir diywana megzer[19]

Bul nárseler tereń filosofiyalıq qatarlar menen berilgen. Demek, olar biri-birisiz erkin nápes ala almaydı. Ájiniyazdıń bul pikirleri

Watansız adam

Baxıtsız búlbil[20]

Baqa kólinde,

Hár ki tuwǵan elinde[21] sıyaqlı xalıq naqılları menen únlesedi. Shayır bulardı rawjlandırǵan halda sulıw sózler menen bere alǵan.

Shayır “Ne bilsin” qosıǵında

Aspandı beri etpes Dabr, Kurshiyan,

Beglik ete bilmes, berim beremen,

Dúde ashlıq mashaqatın kórmegen

Úyde ıssı nannıń qádirin ne bilsin[22]

Shınında da hár nárseniń qádirin joǵaltqanda bileseń. Bul qatarlar,

Shólde suwsızlıqtıń azabın shaekpegen,

Úyde ıssı nannıń qádirin ne bilsin[23] maqalı menen birdey.

Berdaq shayırdıń didaktikalıq mazmundaǵı qosıqlarında naqıl-maqallar jiyi qollanıladı. Máselen, Baedaq óziniń “Balam” dep atalǵan didaktikalıq dóretpesinde ,

Oylanbastıń túbi wayran,

Aqır bir pul bolar hayran,

Óz teńińmen salǵıl sayran

Námárt penen júrme balam[24]

[19] Әжинияз. (аты аталған мийнет)37-б

[20] Қарақалпақ фолклоры. IV том.Нөкис, 1978, 186-бет.

[21] Sonda, 183-bet.

[22] Әжинияз. Таңламалы шығармалары. Нөкис. 1988, 94-95-bet.

[23] Қарақалпақ фолклоры. IV том, Нөкис, 1978, 30-б

“Oylanbastıń túbi wayran”[25] degen xalıq naqılı isletilgen bolıp, shayır óz pikirin tastıyıqlaw ushın qollanǵan balsa kerek. Shayır jáne de watanǵa degen muhabbatın óz shıǵarmalarında bayanlaydı. Shayır “Búlbil” qosıǵında,

Sultan bolma ǵayrı elde,

Shopan bol tuwǵan jerinde,

Shaǵala qus óz kólinde,

Sharqıldamay sáni bolmas[26] degen qatarı Ájiniyaz shayırdıń “Megzer” qosıǵındaǵı,

Qaldım ayralıq dártinde,

Bash qoyub ǵamnıń gárdinde

Hár ki óziniń yurtında,

Dáwletli sultana megzer[27] qatarı menen ańlatılıp, shayırdıń jáne de “Jaqsı” qosıǵında

“Giyne qılıp jurttı taslap ketkennen,

Qádirin bilmes jerde xızmet etkennen,

Jat ellerde músápirlik shekkennen,

Urıp soǵıp qorlasa da el jaqsı[28] sıyaqlı qatarları xalıq awızeki dóretpelerindegi ,

“Ózge elde sultan bolǵansha,

Óz elińde shopan bol”[29] naqılı menen únlesedi. Shayır usı naqıllardı ózlestirgen halda, óziniń jáne dúniyalıq kóz-qarasında, qosıq qatarında bere alǵan.

Berdaq hám Ájiniyazdıń estetikalıq kóz-qaraslarına ádebiyat hám muzıkanıń jámiyettegi roli ásirese kórkem sóz óneriniń ózine tán dóreliw

[24] Бердақ. Нөкис, 1987, 110-б(Барлы қалған мысаллар усы басылымның).
[25] Қарақалпақ фолклоры. IV том, 1978, 86-б
[26] Sonda 48-bet.
[27] Sonda 43-44-bet.
[28] Әжинияз. Нөкис. Қарақалпақстан. 1978. 97-б
[29] Sonda. 184-b

principleri, onıń xalıq mápi ushın gúresiwde ótkir qural ekenligi, adamlardıń ruwxıy jaqtan jigrlrndiriw, zulımlıq penen nadanlıqqa qarsı gúresiwge shaqıratuúınlıǵı haqqındaǵı pikirleri ayrıqsha orın iyeleydi.

Adamdı bul dúnyanıń kórki dep bahalaǵan Ájiniyaz bul sózdiń shın mánisindegi teńi joq joqarı obrazların dóretti. Gózzallıqtı kútá tereń, názik ańlay bilgen Ájiniyaz óz gózzalında haqıyqat gózzallıqqa tán bolǵan garmoniyanı ańǵara bildi hám kóterińki lapız benen haqıyqat gózzallıqtı ulıǵlaw ushın tek ǵana qaraqalpaq tiliniń ǵana emes, al, arab, parsı, ózbek hám túrkmen tilleriniń eń qonımlı, eń názik shireli sózleri menen jırladı. Ájiniyaz shayır jırlaǵan gózzal tek sın-sımbatı, ájayıp kórki menen emes, al ishki dúnyasınıń baylıǵı menen, kórgenligi menen, názik jaǵımlı, múlayım, adamdı ózine tartatuǵın sulıw jipektey minezi hám tárbiyalanıp ısılǵan ádep-ikramlılıǵı menen ayrılıp turadı.

Yaqshını páwim áyle sóylegen sózdiń,
Yamannıń parqı yoq kóz birlá yúzdin,
Ádebsiz, ármansız biypáwim qızdıń,
Xoshrey bolmań bilán jaman bolurlı[30]

Bul qatarlardan shayırdıń gózzallıq penen ádep-ikramlılıqtıń garmonyası bul gózzallıqtıń ólshemi bolıp tabıladı degen durıs pikirin ańlaymız. Shayırdıń bul pikiri aldıńǵı estetikalıq oydı rawajlandırıwǵa qosqan úlesi bolıp tabıladı. Demek, shayır "jamannıń parqı joq kóz benen júzden" degen qatarında bul músheler haywanlarǵa da beriledi, insannıń jabayılıqtan parqı onıń sóylegen sózinde, aqıl parasatlılıǵı, ódep-ikramlılıǵı kórinip turadı. Qansha sırtqı gózzallıǵı xoshrey bolǵanı menen, aqılsızlıǵı bular gózzallıq bola almaydı. Bul qatarlar xalıq maqallarınan orın alǵan didaktikalıq qatarlar bolıp esaplanadı. Solay etip Ájiniyaz jırlaǵan gózzal dene qurılısında jetisken bolıp qalmastan, ádep-ikramlılıǵı menen súykimli, xalıqtıń eń jaqsı ádeplilik normalarında

[30] Sonda, 97-bet

tárbiyalanǵan, pámli túsimpaz, miynetkesh, xosh minezli, qolı saqıy, qayırqom ana, sadıq zayıp, jaqsı úy biykesi bolıwı tiyis.

Jaqsı qostar- bul ómir azıǵıeriniń namıs-arı.

Yaqshı bolsa er yigittiń alǵanı,

Yigittiń ishinde qalmas ármanı,

Yaman bolsa márt yigittiń alǵanı ,

Bashında dúnyanıń qayǵı- gúlpeti[31]

Qatın yaqshı bolsa úyinde bazar,

Yaman bolsa, bádbaxıt awılın buzar[32]

Bul Ájiniyaz qosıq qatarlarında

“Jaqsı bolsa alǵanıń

Jomart jigit bolǵanıń

Jaman bolsa alǵanıń

Jarı jolda qalǵanıń”

Sıyaqlı xalıq maqallarına únlesedi. Jigittiń ómirlik joldası jaman bolsa, hsayır “bashında dúnyanıń qayǵı –gúlpeti” dep beredi. Demek, dúnyanıń shadlıǵı da shańaraq penen baylanıslı. Shańaraqtıń uyıtqısı bolǵan hayal yaǵnıy jigittiń ómir joldası uyıtqısı, tárbiyası tómen bolsa, “uyıtqısı ashshı bolsa, qatıqtı irip uyıytuǵınlıǵınday” shaqńaraqtıń awızbirshiligi bolmaydı. Jaman hayaldıń tili de ashshı bolıp keledi. Shayır ekinshi qosıq qatarında “Qatın yaqshı bolsa úyinde bazar” dep keltiredi. Bul jerdegi “bazar” sózin toqshılıqqa, kewillik sezimleri, úyge qonaqtıń kóp keliwi sıyaqlı nárselerge teńeydi. Sebebi, hár shańaraqta jaqsı hayal bolsa, sol úyde bereket boladı. Bereket bar jerde toqshılıq húkim súredi, adam yoq bolsa, kewli kóterińki, ol insan hámiyshe miymandos boladı. Bul

“Jaqsı qatın erin er qıladı,

[31] Әжинияз. Нөкис.1975 74-б

[32] Sonda 189-bet

Jaman qatın erin qara jer qıladı”[33] degen xalıq naqılına mánisi jaǵınan kútá jaqın bunday estetikalıq kóz-qaraslarǵa Berdaq shayır da iye bolıp , ol da turmıstaǵı hár qıylı nárselerdi súwretleydi. Ásirese, onıń “Xalıq ushın” qosıǵında bir neshe didaktikalıq qatarlar bar. Bul qosıqta Berdaq shayırdıń joqarı da Ájinyaz pikirin rawajlandırǵan qatarlar da ushırasadı. Máselen,

Er jigittiń atın hayal shıǵarar,

Jamanı gezlesse, jigit ne qılar,

Jaman joldas jaman sırın aldırar,

Olardıń keregi bolmas xalıq ushın[34] dep jazadı. Shuwmaqtıń birinshi qatarında shayır er jigittiń alǵanı múlayım, azada hayal bolıwın názerde tutadı.

Turmıstaǵ ushırasatuǵın usınday hádiyselerge, shayır óziniń kóz-qarasın naqıllardan paydalanıp bildirgen desek qátelespeymiz. Demek, naqıllar avtor tárepinen belgili qosıq uyqaslarına sáykeslendirip qollanılǵan.

Qosıqtıń ırǵaǵına, buwın sanınıń teńlesiwine sáykes ulıwma poeziyanıń talabına say paydalanıp, formalardıń ózgertirip qollanılǵanı menen, onıń ańlatatuǵın pútin mánisi joǵalmay kórkemlep jetkergen. Demek, avtor tárepinen naqıllar biraz ózgertilip qollanılǵan. Bunda shayır naqıldıń ańlasatuǵın mánisin emes al, tek formasın ózgertken.

Ájiniyaz shayır poeziyanı geyde “shiyrin sóz” dep te ataydı. Shiyrin sóz adamlardı ruwxıy jaqtan jigerlendirip, pikirlew dúnyasına azıq beredi. Dúnyada gózzallıǵın burınǵıdan da jaqsıraq sezdiredi. Shayırdıń poeziyada gózzallıqqa umtılıwın ózine ádebiy laqap tańlawınan da kóriwge boladı. Máselen, Ziywar sózi parsı tilinde “bezeniw”, “jasanıw” degen mánilerdi ańlatsa, al, klassikalıq poeziyada sulıw, shıraylı mánilerde qollanılǵan. Demek, Ájiniyaz shaıyırdıń sırtqı túr-túsi, al, ishki ruwxıy kelbeti jaǵınan da, gózzal oqımıslı adam bolıp, ol óziniń shıǵarmalarında tábiyat hám jámiyetlik turmıstaǵı gózzallıqtı táriyipleydi.

[33]Sonda 156-bet.
[34] Sonda 81-bet

Solay etip, geypara jaǵdayda ádebiy laqap ta shayırdıń gózlegen ádiwli ármanına, estetikalıq idealına da baylanıslı bolıwı itimal.

Sonay- aq shayır insan gózzallıǵı onıń ádep- ikramlılıǵı sóylegen sózinen de bilinetuǵınlıǵın óz qosıq qatarların da dáliyllegen. Máselen,

Mal iyesin tabar, sóz tapsa júye,

Shnóbinde sháfet, qusında kiye,

Teńiz eteginde bolar qanshiye,

Bulardıń bárshesi elimde bardı[35] dep "Elerim bardı" qosıǵında táriyipleydi. Shuwmaqtıń dáslepki qatarı xalıq naqılınan

"Sóz júyesi tapsa,

Mal iyesin tabadı" alınǵan. Bul naqıl ózgeriske ushırap, shayırdıń qosıǵınıń kórkemligin arttırıp tur. Edger, shayır naqıldı sol turısında qollanǵanda qosıqtıń kórkemligi tómenleydi. &Júye", "kiye", "qanshiye" sózlei bir-biri menen uyqasıp tur. Demek, shayır bul naqıldan paydalanǵanda, onıń ornın ózgertip, eki túrli jaǵdaydı esapqa alǵan. Birinshisi kórkemlik dárejesin beriw bolsa, ekinshiden sózlerdiń uyqasıwı.

Shayır shıǵarmalarında kóplegen naqıl-maqallar óz kóz-qarasında sáwleleniwin tapqan. Biraq shayırdıń "Bilgeysiz" qosıǵında ,

Hayal alsań, jaqsısın al,

Qup tańlap sózge qulaq sal,

Kórkin alma, minezin al,

Áwelden sınap kórgeyseń dep jazadı. Bul awızeki dóretpelerde qollanılatuǵın "Kórkin alma, minezin al" naqıldı tikkeley paydalanǵan. Bunıń tiykarǵı mánisi ómirlik joldas tańlawda beriletuǵın násiyat qatarlar. Shayır óz shıǵarmasında naqıldan paydalanǵan halda, kórkem dóretpe dóretip otırǵanlıǵı kórinedi.

[35] Әжинияз. Нинияз.Нөкис. 1989. 36-б

Ájiniyazdıń folklorǵa qatnasın folklorshı alım Q. Maqsetov joqarı bahalaydı. Ol “Joqarı bilimlilik Ájiniyazdıń dóretpelerinde xalıq poeziyasınıń dástúrlerin biykarlamadı, al, qaraqalpaq xalıq poeziyasın jetilistiriwge, oǵan shın mánisinde jazba, ádebiy jol tańlawǵa tiykar saldı”, dep jazadı. Shayırdıń “Bir janan”, “Bir páriy”, “Beri kel”, “Dildarım”, “Túshti”, “Túser”, “Sáwdigim”, “Yańlıdı”, “Gózzallar”, “Biybigúl” qosıqları ideya-tematikası, kórkemlik ózgesheligi boyınsha boyınsha romantikalıq dástanlarǵa jaqın ekenligin aytadı. Al, “Ellerim bardı” qosıǵında teńewlerdiń qollanılıwı folklorlıq dástúrlerdiń dawam ettiriliwi dep qaraydı.

Bunnan soń bul másele geypara maqalalarda da sóz etiledi. Atap aytqanda Á. Pirnazarovtıń “Qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha geypara oylar” izertlewleriniń “Qız Meńesh penen aytısında Ájiniyazdıń folklorlıq usıllardı paydalanıw maqsetleri” paragrafında Ájiniyaz poeziyasınıń folklorlıq dástúrleri keńrek úyreniledi. Ilimpaz Ájiniyazdıń Qız Meńesh penen aytısındaǵı xalıq poeziyasına tán bolǵan túrt túrli belgini aytıp ótedi.

1. Folklorda qaharman qarsılası yaki dushpan menen betpe-bet gezleskende ózin asıra siltep, maqtap tanıstıradı. Bul usıl ásirese erteklerde, xalıq dóstanlarında jiyi ushırasadı.[36] Usı usıldı Ájiniyaz da paydalandı. Qız Meńeshke,

Oylanbayman men basqa óleńshidey,
Men aytaman óleńdi hesh múdirmey,
Aytayın dep óleńdi awzımdı ashsam,
Bulaqtay aǵar óleń kezek bermey,

2.Folklor jigit-qız yamasa batırlardıń bir-biri menen dásme-dás aytısıwı hám ayırım jaǵdaylarda olardń usı aytıslarında hár kuplettiń aldıńǵı eki qatarın aytısqan eki tárep te qaytalap aytıp tek kuplettiń úshinshi, tórtinshi qatarların

[36] Мақсетов Қ. Қарақалпақ фолклористикасы. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1989, 67-69-бетлер,Фолклор ҳәм әдебият. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1975, 15-17-бетлер.

ǵana ózgertiw usılı da bolıp turǵan. Usı usıl Ájiniyaz benene Meńesh aytısında da qollanılǵan,

Óleńde sende ozsań, men de ozǵan,

Kórgende óleńshini arqam qozǵan,

Kósilip jolım úyde jata bermey,

Keldim de jeńermen dep meni jazǵan? -dese Ájiniyaz oǵan bılay dep juwap qaytarǵan,

Sen de ozsań óleńde men de ozǵan,

Kórgende óleńshini arqam qozǵan,

Qalay aytsań olay ayt qız-aq Meńesh

Shaytanım seskenbeydi sendey qızdan.

(Әжинияз.Нөкис, «Қарақалпақстан»,1975, 209-bet.)

3.Sóz etip otırǵan aytıstaǵı Ájiniyaz qollanǵan bir qansha súwretlew qurallarına júdá jaqın keledi.

Folklorda sım, tal, shıbıq, qılǵa tek folklorlıq qaharman yamasa personajlardıń belleri teńelgen bolsa, Ájiniyaz bul litotalıq tropanı barlıq qaraqalpaq qızlarınıń sırtqı kórinisin, beliniń qıpsha, ash-óleńligin, kórsetiw ushın qollanılǵan..

4. Folklordıń úlken tarawlardıń biri naqıl-maqallar. Qız Meńesh penen aytıs ústinde Ájiniyaz usı naqıl-maqallardan mol paydalanǵan.

Á. Pirnazarov Ájiniyazdıń Qız Meńesh penen aytısın folklorlıq úlgiler menen salıstıra otırıp, joqarıdaǵı belgilerdi atap kórsetedi.

Ájiniyaz Qosıbay ulı qaraqalpaq awızeki dóretpelerindegi bay dástúrlerdi , ideyalardı hám tematikalıq baǵdarlardı alǵan shayır. Bul sıyaqlı pikirlerdi Berdaq, Ótesh hám Kúnxoja shıǵarmaları boyınsha da aytıwǵa boladı.

1.3 XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarında qollanılǵan folklorlıq súwretlew quralları

Shıǵarmada sóz etiletuǵın Qudaybergen ulı Asan hám Aman geldi de tariyxta bolǵan adamlar.

Filologiya ilimleriniń doktorı Q. Járimbetov aytıp ótkenindey "XIX ásir xalıq poeziyası menen jazba poeziya xalıq arasında teńdey húrmetke iye boldı. Sebebi, xalıq ele folklorlıq shıǵarmalarda uzaq ótmishtiń esteligi dep qaramastan kúndelikli mádeniy turmısında olardı ruwxıy kórkemli azıq etip otıradı. Xalıq arasında batırlıq jırlar, ashıqlıq dástanlar, xalıq qosıqları, termeler, tolǵawlar burınǵısınsha úlken abırayǵa iye boldı, xalıqtıń kórkem sanasına kúshli tásir jasap turdı. Sonıń menen birge jazba ádebiyat diniy kitaplar, shıǵıs poeziyasınıń úlgileri, jergilikli jazba poeziya (Berdaq, Kúnxoja, Ájiniyaz, Ótesh) xalıq arasında ásirese onıń oqımıslı qatlamlarda úlken húrmet boldı".[37]

Folklorda unamlı qaharmanlardı arıslan, jolbarısqa barabar qoyıwshılıq keń túrde orın alǵan. Mısalı, "Alpamıs" dástanında Qarajan óz balasın óltigen waqıtta

- "Aq úyimniń arıslanı,
Boz úyimniń bostanı,
Dúnya-maldıń iyesi,
Qorǵan úydiń belgisi,
Perzentim sennen ayrıldım!"[38]

- degen bolsa. Usı dástanda "Alpamıs keldi" dep xabar bermekshi bolıp kelgen Qarajannıń astındaǵı Bayshubardı kórgen Gúlparshın

Arıslanım keler dep kewlim jay edi,

[37]Жәримбетов Қ.XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсиетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. Нөкис. «Билим», 2004, 52-бет

[38] "Alpamıs" dástanı. Nókis, "Qaraqalpaqsyan", 1990. 96-bet.

Tiliń bolsa sóyle óybey Bayshubar[39]

Dep qorqınısh sezim bildiredi.

Usı “arıslan” **metaforası** Berdaqtıń “Amangeldi shıǵarmasında da kóplep ushırasadı. Demek, obraz jasawdıń baslı quralı bul kórkem súretlew quralları esaplanadı.

Mısalı,

Barıp dushpandı óltirdi,

Gellesin kesip keltirdi,

Mártligin jurtqa bildirdi,

Arıslan tuwǵan Amangeldi.

Jetisti allaǵa dadı,

Qoldawlıdur haslı zatı,

Mırza polattıń zúryadı,

Arıslan edi Amangeldi.[40]

Kórkem súwretlew qurallarınıń ishinde **giperbola** kóbinese dástanlıq shıǵarmalarda jiyi qollanıladı. Batırdıń tulǵası, onıń mártligin, xalıqqa islegen jaqsılıǵın, alıp barǵan sawashların táriplewde giperbolalar tiykarǵı orındı iyeleydi.

Amangeldi Túrkistanda,

Hámir etse bir zamanda,

Láshker tartıp atlanǵanda ,

Bólek-bólek duman keldi.

Amangeldi urısqanda,

Dushpanǵa qarsı turǵanda,

Gezenip qılısh urǵanda,

Qırman-qırman gelle keldi.[41]

[39] “Alpamıs” dástanı. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq VII tom. Nókis, 1981,72-bet.

[40] Berdaq saylandı shıǵarmaları. Nókis , “Qaraqalpaqstan”, 1998, 112-bet.

Mine bul jerde qollanılǵan giperbolalıq súwretlewler folklorlıq súwretlewler menen únles bolıp keledi.

Bul sıyaqlı súretlewlerdi Ótesh shayırdıń shıǵarmalarınan da keltiriwimizge boladı.

Mısalı

Dushpan alar ókpe bawırın suwırıp,

Quwırmashqıp qazanǵa salıp quwırıp[100]

Awıldıń arası ólikke toldı [121]

Teńizde jarıldı pútin júregim[62]

Saqalıń aǵardı dizege tústi[144]

Shayır kóbinese giperbola arqalı "kóz jastı" kórkemlep, asıra súwretlegen,

Kózimniń jasına etegim tolıp[140]

Jılay-jılay kózdiń jası kól boldı.

Shurlap jastıń tamǵan jeri shur boldı[138]

Shayır shıǵarmaları tilinde giperbolalar xalıq awızeki dóretpelerinde ushırasatuǵın úlgilerden bolıp, bul shayırdıń troplardan sheberlik penen paydalanıwdaǵı tiykarǵı derek xalıq awızeki dóretpeleri bolǵanlıǵın kórsetedi. Ótesh olardı özine tereń sińirip, jeke dóretiwshiligi tiykarında qayta bayıtqan.

Ájiniyaz lirikasınıń poetikasın izertlewshi ilimpaz B. Genjemuratov "**Teńew** kútá áyyem zamannanlardan beri xalıqlardıń awızeki hám jazba ádebiyatında isletilip kiyatırǵan súwretlew quralı. Ol xalıqtıń kúndelikli sóylew tilinde da júdá jiyi qollanıladı"[42]- dep pikir bildiredi.

Rasında da teńewlerde xalıq awızeki dóretpelerinde jiyi paydalanǵanın kóremiz. Mine bul dástúrdi XIX ásir qaraqalpaq shayırları da óz shıǵarmalarında paydalanıp, kórkemlik tásirin arttırıwǵa xızmet etken.

[41] Sonda, 113-bet,

[42]Genjemuratov B. Ájiniyaz lirikasınıń poetikası.Nókis. Bilim. 1997. 37-bet.

Teńew arqalı predmet yamasa qubılıs óz-ara salıstırılıp olardıń birinshisin ekinshisine teńew arqalı anıqlanadı, túsindiriledi.

Teńewler hár qıylı usıllar arqalı bildiriledi,

1.Kelbetliktiń usatıw mánisindegi –day/-dey, -tay /-tey affiksi arqalı

2 . Sıyaqlı, yańlı, misli, kibi h.t.b. tirkewishler arqalı[43]

Biz dátanlardağı teńewlwrden mısallar keltirip ótetuǵın bolsaq.

Janım almay qoymadı bul dar **kibi** dárman meni,

Íshqı apatı qalıptur biyqararu sarsan meni[22]

Telmirip missal **gádaday** yarın ister Shasánem,

Janım mollam, bir zaman sol yarımdı azat qıl[22]

Mine bunday teńewlerdi biz sóz etip otırǵan shayırlardıń shıǵarmalarınan keltiretuǵın bolsaq,

Berdaq qáleminde ,

Lashın kibi kókke ushtı,

Suńqar eken jeti pushtı [44]

Altmısh jola at shaptırıp,

Altın qabaqlar attırıp,

Palwanǵa gúres tuttırıp,

Pillerdey alıstı búgin.[105]

Teńewlerdi ushıratamız.

Ótesh shayır da teńewlerden ónimli paydalanǵanınıń guwası bolamız.

Tomarday gújireygen moynı[27]

Azıwlıday Nuratdiyin[29]

Júzi kórseń aqsha **qarday[150]**

Buwra sanlı qızıl **narday[150]**

[43] Bekbergenov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. –N, Qaraqalpaqstan. 1990. 80-b

Tańdaǵı sholpan **juldızday[151]**

Sonń menen bir qatarda shayırlardıń shıǵarmalarında epitetleri de kóriwimizge boladı.

Epitet-predmet yamasa háreketke tán bolǵan belgini, qásiyetti, sapanı ayrıqsha anıqlap, onı obrazlı etip kórsetiw ushın awıspalı mánide qollanılatuǵın sóz.[44]

Dástanlarda kóbinshe “qızıl júzim”, “shiyrin til”, “Buwın-buwın barmaqlar”, 6Sárwi boylı”, “gúl júzli yar”, “qara buwra qan” sıyaqlı epiteterdi ushıratamız.

Ótesh shayırdıń qosıqlarında kóbirek adam múshelerin epitetler arqalı kórkem boyawlarda súwretlegen.

Qraq baǵrını daǵladı
Jawdırasıp qara kózi
Qızıl tilin qurı joldasa
Jallad kózi aqlıńdı alǵan
Kórseń gúl júzleri yanǵan
Shiyrin janınan keshedi
Yupqa dodaq bádeni aq

Ǵamgún menen aqsha júzim soldı ma

Mısallardaǵı qara, qızıl, jallad, yupqa, shiyrin, aqsha sózleri baǵr, kóz, kewil, til, dodq, jan, sózlerin obrazlı túrde kórkemlik boyawlarda sıpatlap, epitet bolıp kelgen.

Bul epitetler kóbirek xalıq awızeki dóretpelerine, xalıqtıń sóylew tiline tán bolǵan epitetler bolıp, shayır xalıqtıń bay ǵáziynesi- awızeki dóretpelerin ózinde sińdiriw arqalı, óziniń jeke stillik ózgesheligi tiykarında epitetler dóretken.

[44] Bekbergenov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası. –N. Qaraqalpaqstan. 1990. 79-bet

II Bap XIX ásir qaraqalpaq lirikasında diniy dárekler

2.1 Musılman dininiń muqaddes kitabı “Quran” hám Payǵambar hádisleriniń tásiri.

“Islam mádeniyatınıń mákkesi hám bárshe musılman xalıqlarınıń muqaddes kitabı Qurani karim óziniń XIV ásirlik tariyxı dawamında qanshadan qansha mámleketler hám ulamalardıń ómirinde tutqan ornı, ádebiy tásiri hám abırayı sebepli tereń ilimiy hám diniy izertlewlerge ılayıq. Quran temaları islam dinin qabıl etken xalıqlar ádebiyatına sińip, aymaqlıq diniy aqıydalar hám dástúrler menen tıǵız baylanısta boldı”[45]- dep bahalaǵan edi ilimpaz X.Karamatov. Onıń pikirinshe “Ózbek ádebiyatı hám oǵan tásir etken sebepti anıqlaw ushın shıǵıs ádebiy processin úyreniw lazım. Bul process bolsa islam temaları menen tikkelay baylanıslı bolıp, Quran táliymatları hám súrelerin tereń túsiniwdi talap etedi”- degen edi.

Ózbek ádebiyatı sıyaqlı qaraqalpaq ádebiyatı da,sonıń ishinde XIX ásir shayırlarınıń lirikasınıń tematikaları da Qurani kárim temaları menen suwǵarılǵan degen kóz qaraslardı K.Mámbetov, H. Hamidov, Q. Járimbetov sıyaqlı ilimpazlardıń jumıslarınan kóriwimizge boladı.[46]

Islam dininiń muqaddes kitabı Qurani karim haqqında sóz bolǵanda biz dáslep onıń payda bolıw tariyxına názer awdarsaq maqul boladı dep oylaymız. Sebebi hár bir nárseniń túbi, tiykarı bolǵanınday Islam dininiń de óziniń kelip shıǵıw sebepleri bar.

Bul dinniń tiykarın salıwshı Muhammed Ibn Abdulla .Ol 570-jılı Arablardıń Mákke qalasında tuwıladı. Ákesi Mákkeniń hákimi jáne Kábatullanıń náziri (baqlawshısı) Abdu Mutalibtiń ulı edi. Muhammed degen sózdi mánisi “Maqtawǵa ılayıq” degendi ańlatadı. Ol jaslıǵında jetim qalıp atası Abu Talibtiń tárbiyasında boladı. Ol Muhammedti qasına alıp Kábaǵa zıyaratqa

[45] Кароматов Х. Қуръон ва Ўзбек адабиети. Ташкент. Фан, 1993. 47-б
[46] Mámbetov K. Ájiniyaz. Nákis .Bilim,1994. Hamidov H. Shıǵıs tillerindegi jazba dárekler. Nókis. Bilim, 1991. Járimbetov Q. Ashıq Ziywar. Nókis. Bilim, 1998

kelgen hár qıylı aq1ıl iyeleri, danıshpanlar menen barqulla sóylesip otıratuǵın edi. Muhammed usı arqalı danalıqqa tolı hikmetli sózlerdi esitip ósedi.

Muhammed 12-14 jaslarınan sayaxatqa sgıǵıp el kórip, turmıslıq islerge, eldegi jámiyetlik ahwaldı jaqsılawǵa, jınayatshılardı jazalaw, kámbaǵallarǵa járdem beriw, kárwanlardı jınayatshılardan qorǵaw menen shuǵıllanıp, tez arada húrmetke hám abırayǵa erisedi.

Demek, islam dinine shekem arab jámiyetinde hár bir úlken yaki sociyallıq-etnik toparlar belgili bir sıyasıy máplerin kórsetetuǵın óziniń payǵambarlarına iye bolǵan. Mine usı payǵambarlardan Muhammedtiń ayırmashılıǵı tar jergilikli máplerden shıǵıp, pútkil arab xalqınıń keleshegi oylap, óz átirapındaǵı qáwimlerdiń úrp-ádetin saqlap, endi rawajlanıp kiyatırǵan feodal múnásebetlerdi bildiriwshi jańa jámiyet(umma) dúziw maqsetinde belsendilik kórsetedi.

Musılmanlardıń muqaddes kitabı Quranda Muhammed payǵambardıń táliymatınıń tiykarǵı ideyaları bayan etilgen. Ápsanalarǵa qaraǵanda, 610- jıldan baslap ómiriniń aqırına shekem Alla atınan Jábrayıl perishte arqalı esitke wáhiyların úmmetlerine jetkerip turǵan. Onıń awızsha hám jazba “quday haqıyqatı” n Muhammed tiri waqtında-aq saqlap qalǵan hám hátte awızeki tárizde, yadtan aytıp beriwshi insanlar da bolǵan.

Arab halifatınıń iri wákilleriniń biri Kuteyba Ibn Muslim VIII ásirdiń dáslepki shereginde Maverewnnaxrdı (Xorezm, Túslik Aral) jawlap aladı. Olar dáslep islam dinin qural kúshi menen endirip qoymay, jergilikli xalıqtıń barlıq mádeniy hám ruwxıy baylıqların jawızlarsha joq etken. Solay etip arablar basıp alǵanǵa shekemgi xalıqtıń toplaǵan bay ruwxıy ǵáziynesinen hesh nárse saqlanbaydı.

Islamǵa sıyınıwshılardı kóbeytiw maqsetinde arab siyasatshıları juma kúni meshitke kelip namaz oqıwshılarǵa eki teńgeden aqsha bergen.[47] Xalıq bul meshitke kóp qatnaǵan hám tez islam dinine ótken.

Sonday-aq Islam dininiń keń en jayıwın niyet etip Muhammed Payǵambarına jáne onıń sháriyatlarına tiyisli kóp ǵan ápsanalar, ańızlar tarqatqan. Bunı Házireti Áliydiń qılıshı, Dúl-dúl atı haqqında Xorezmde hám túslik Aral átirapnda dóretilgen ańızlardan orın alǵanlıǵın bayqaymız. Áliy keń enlegen Jayhun dáryasınan qálegen waqtında Dúl-dúli menen ırǵıp ótetuǵın qúdiretke iye bolǵan. Usı waqıyalar ózek bolıp házireti Áliydiń "Dúl-dúli atlaǵan" degen mákan xorezmliler menen qaraqalpaqlar arasında usı kúnge shekem káramatlı orın sıpatında húrmet etiledi.

Bul haqqında XIX ásir qaraqalpaq shayırı Ájiniyaz da óz qosıq qatarlarında keltirip ótedi.

Bahadurı bardur mıńǵa sárá-sár,

Xudadın ózgádin qılmas qawatar,

Yuz yigitke, tánhá ózi barabar,

Házireti **Áliy** kibi sherleri bardu,[40]

Sonday-aq islam táliymatın en jaydırıw jáne xalıqtı sawatlandırıw maqsetinde hárbir awılda, elatqa mektep, meshit salınıp, olarda balalar dúnyaǵa islam kóz-qarası menen qarap, sawat ashıwdı úyrengen. Tálim-tárbiya barısı dúnyalıq bilimler qatar Quran hám Hádiyslerdegi ádep-ikramlılıq tiykarında júrgizilgen.

Quran arabtıń "qraa"-"oqımaq" degen sózinen alınıp "oqıw yamasa oqılatuǵın kiyeli kitap" degendi ańlatadı. Bul kitaptı "Kalami sharif", "Kalami allah" dep te ataǵan. Quran 610-632-jıllar aralıǵında jabrayıl perishte arqalı mMuhammedke hám Muhammed Payǵambar tárepinen táńirden kelgen túsindiriwler sıpatında xalıqqa bayan etilgen.

[47] Muhammed Narshaxiy. Buxara tariyxı. Toshkent. "Fan". 1966, 27-bet.

Payǵambar állayhissalamnıń kátibi Zayd Ibn Sabit tárepinen 632-jılı “Quran” xatqa túsirilgen. 615-jılı xalifa Ospannıń buyrıǵı menen taǵı tártipke salınıp tiykarǵı túp nusqa sıpatında usınılǵan.

Biz joqarıda aytıp ótkenimizdey islam dini qaraqalpaq xalqınıń da sanası, kewline sińip, olardıń kúndelikli turmıs táriziniń ajıralmas bólegine aylanıp qalǵanlıǵın turmıslıq tájriybelerimizden bayqawımızǵa boladı.

Bul pikirlerdi jáne de tereńlestiriw maqsetinde biz Berdaq, Kúnxoja, Ajiniyaz,Ótesh shıǵarmaların analizlewge háreket etemiz. Kópshilik ilimpazlar tárepinen talqıǵa alınǵan Berdaqtıń “Maǵan ber” qosıǵında ótkendegi ápsanalıq shaxslardıń ómir bayanına arnalǵan (Мусыльманская агиография) jazba dáreklerdiń materiyalları syujetlik bólekshe sıpatında keń qollanılǵan. Bul boyınsha ilimpaz H.Hamidov hám professor S. Bahadırova bahalı pikirler aytıp ilimiy maqalalar jazdı.[48] Al ilimpaz T. Kerwenov óziniń “Mif ańızlardıń jazba ádebiyatta qollanılıwı” atlı miynetinde “XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında islamǵa shekemgi mifler hám ańızlardıń qollanılıwı”, “Poeziyada islam dini menen baylanıslı mifler hám ańızlardıń qollanılıwı” dep bólip qarap ilimiy, teoriyalıq maǵlıwmatlardı keltiredi. Qosıq qatarlarına itibar qaratsaq:

Igri júrsem artar meniń gúnayım,
Bul qálbime tuwrılıqtıń **nurın** ber.[49]

Bul qtarlardaǵı “Nur” sóziniń qollanılıwına itibarımızdı qaratamız, XI ásirdegi túrkiy ádebiyatınıń wákili A.Yassawiydiń mına qatarları menen salıstırsaq:

Segizimde segiz jaqtan jol ashıldı,
Hikmet ayt dep baslarıma **nur** shashıldı.

“Nur” sózi islam hám sufistlik ádebiyatta simvolikalıq máni ańlatıp, Muhammed alayxi-s-salam da islam nurı haqqında aytqan. Qurandı nurǵa

[48] Hamidov. H Shıǵıs tillerindegi jazba dárekler, N, Bilim, 1991, Bahadırova. S, Berdaq haqqında sóz, Nókis, Bilim, 1987,
[49] Berdaq, Shıǵarmalarınıń tomlıǵı, Nókis,Qaraqalpaqstan, 1987, 48-b

uqsatadı. 24- súreniń 35- ayatında bolsa anıq aytılǵan: Alawiddin Mansur awdarması “Alla aspanlar hám jerdiń nurı(yaǵnıy olardıń bárshesin jaratıp, kózge kórsetip, joqtan bar qılıp turatuǵın. Ol zat nurdıń (mómin bende kewlindegi) mısalı bir tekshe, onıń ústinde bir shıra, bir shıra bir shiyshe ishinde ol shiyshe bolsa bir dúr juldızǵa usaydı.Ol shıra shıǵısqa yamasa batısqa tiyisli bolmaǵan, bálkim jerdiń orayında múbárek zaytun tereginiń mayınan jaǵıladı. Alla óziniń bul nurına ózi qálegen adamların nesip etedi.[50]

Mine X.A.Yassawiy usı “nur” arqalı hikmetler aytıw nesip etti deydi. Berdaq ta bul qosıq qatarları arqalı usı “nur” dı názerde tutqan bolsa kerek.

Bul sıyaqlı pikirlarimizdi jáne de dawam etetuǵın bolsaq :

Ústinen **jol berse** ne teńiz-dárya,
Meni tozdırmasa ne zaman giria,
Mıń jıldan soń qanday boladı dániya ?
Kóreyin, Luqmannıń uzaq ómirin ber[51]

Qosıqtıń birinshi qatarında teńizdiń jol beriwi sóz etiledi. Bul haqqında Qurannıń Baqara súresiniń 50- ayatında bılay delinedi: “Sizler sebepli teńizdi (on ekige) bólip, sizlerdi qutqarǵanımız, kóz aldımızda Firawn láshkerlerin suwǵa shóktirgenimizdi esleń”[52]-dep jazılǵan.

Bul ayattı tereńrek túsindirip bılay delinedi: “Teńizden on eki jol ashıp, Musa láshkerlerin ótkerip jibergennen keyin, olardı quwıp kiyatırǵan Firawın láshkerleri teńiz ortasına shekem kirip kelgennen soń, Alla taala suwdı júrgizip jibergeni hám Firawın óz láshkerleri menen suwǵa ǵarq bolǵanlıǵı bayan etilgen.

Demek bunnan biz XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń estetikalıq kóz-qaraslarınıń qáliplesiwinde dinimizdiń muqaddes kitabı Qurani karim súreleriniń tásiriniń bar ekenligine jáne bir mártre guwası bolamız. Suwfiylik táliymatı

[50] Karomatov X. Quro’n va o’zbek adabioti. Toshkent. Fan, 1993 , 47-b
[51] Berdaq.- Nókis, Qaraqalpaqstan. 1987. 49-b
[52] Qurani karim. tarjima va izohlar. A. Mansur awdarması. Tashkent islam universiteti. 2001.

islam dininiń ishindegi úlken bir aǵım bolıp esaplanatuǵınlıǵı, onıń ortaǵa qoyǵan baslı máselesı-adam hám onıń Allataalaǵa múnásibeti ekenligi bizge belgili.[53]

Tasawwńf iliminiń piri X. A. Yassawiy dúniya táshwishlerinen awlaq bolıp, soń shın júrekten ashıq bolıp Allaǵa beriledi. Nátiyjede pániy boladı.

Xolis bo'lib, muxlis bo'lib, **fano** bo'ldim,

Fanofilloh makoniga oldim mano.

Yassawiydiń bul hikmeti Mansur Hallaj (858-922) táriyiplegen sufiy ómiriniń úsh basqıshına muwapıq keledi,- dep tastıyıqlaydı

H. Karamatov.[54] Birinshisi-taxzib, yaǵnıy nápsin tıyıw hám háwesten awlaq(holis) bolıw, táwbe etiw. Yassawiy "awlaq (holis) bolıp, ashıq(muxlis) bolıp" degen qatarları arqalı birinshi basqıshtı táriypleydi.

- Ekinshi basqısh- taza, pákize bolıw, yaǵnıy, insaniy sıpatlardan awlaq qılıwshı basqısh, "fano an afsof-al –bashariya" ǵa erisiw degeni. Usı mániste ekinshi basqıshta "fano bo'ldim" – "pániy boldım" deydi.

Tasawwıfta "fano" (pániy) ózlikti joytıp, pútkil barlıqtan keship, ilahiyatqa sıyınıw degeni. Quraniy kárimniń 55-súresine 26-ayatına múrajat etip (Qallu man alayho fonin) Bunıń mánisi (Jer) júzindegi barlıq janzatlar pániydur. Bul A. Mansur awdarmasında: "(Er) yuzidagi barcha janzot foniydir", Oltinxon tur awdarmasında:"Kimki yer yuzidadur fano bo'lǵuvchidir", al, uyǵırsha: "Zaminning ustidagi hamma yuqaladu", inglizshe: "All that is on earth will perish"(jer júzindegi barlıq nárse joq boladı).

Ózbek tilindegi berilgen eki awdarmada tiykarǵı mánis saqlanıp, "foniy" , "fano" sózlerin anıq paydalanǵan. Uyǵırsha hám inglizshe awdarmada bir-birinen ǵárezsiz ráwishte "joǵaladı", "joq boladı" sózleriniń qollanılıwı "fano" (pániy) sózlerin tuwrı ańlawǵa járdem beredi- dep bahalı maǵlıwmatlardı beredi.

[53]Жәримбетов Қ. Ашық Зийўар. Нөкис. «Билим»,1998, -7-б

[54] Карамотов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиети. Тошкент,Фан, 1993, 47-б

Bunnan kelip shıǵatuǵın juwmaq tasawwıf iliminde , onıń filosofiyasında tiykarınan “ruwxıy hám jismaniy tazalanıw, pákleniw arqalı, ruwx penen deneni bir-birine sáykeslendiriw arqalı kámil insan dárejesine kóteriliw hám eń sońında eger nesip bolsa, Allataalanıń (haqtıń) diydarın kórmekke minásip bolmaq”.[55] XIX ásir qaraqlpaq shayırları da “pániy” zózin óz qosıq qatarlarında qollanǵan. Mısalı:

Bul dúnya **pániydur** payanı joqtır,
Móhminlerge onıń shadlıǵı joqtı.[56]

****

Kópti kórgen qariyanı,
Aqtarıp **pániy** dúnyanı[57]

Bul qatarlarda bul dúniyanıń ótkinshi ekenligin aytpaqshı boladı.yaǵnıy quran súresindegi mánisine tuwra keledi.

Bul haqqında belgili alım K. Mámbetov “Ájiniyaz” atlı ilimiy ocherkinde bılay dep jazadı. “Ájiniyaz bul dúniyanı “pániy” (ótkinshi) dep esaplaydı.Yaǵnıy bul dúnyanıń ózi bir kárwan sarayǵa uqsaydı. Adamzat jer ústi dúnyasında azmaz irkilip, sońınan jer astı dúnyasına qaray jol aladı. Sonıń ushın da bul dúniya adamzattı qadaǵalaw dúnyası. Óz ómirińdegi jaqsılıq hám jamanlıqlar haqqında sońınan esap bereseń”-deydi.

Men áylesem bir-bir bayan,
Pániy ermish ushbu jáhán- dep Ájiniyadıń qosıq qatarlarınan mısal keltiredi.

Demek biz sóz etip otırǵan dáwir qaraqalpaq lirikasında “pániy” sózi bul dúnyanıń ótkinshi ekenligin aytıw ushın qollanılǵanınıń guwası bolamız. Mısallar menen tolıtıramız:

[55]Жәримбетов Қ. Ашық Зийўар. Нөкис. Билим. 1998. 7-б

[56] Бердақ. Нөкис. «Қарақалпақстан» 1987. 54-б

[57] Sonda (12) 116-b

Ziywar aytar, endi ne halıń keshár,

Ya shu kun, ya tańla kárwanıń kóshár,

Saw bolsań basıńa hár bir is túshár,

Biywápa yar **pániy dúnya** yańlıdı[58]

Bul qatarlarda shayır yardı pániy dúnyaǵa uqsatıp onnan teńew sıpatında paydalanǵanın kóremiz. Demek shayır diniy túsiniklerdi tereń ańlaǵan halda olardan hátte kórkemlew quralları sıpatında da qollanǵanınıń guwası bolamız. Jáne de mına qatarlarǵa dıqqat qaratsaq

Qonaq kelse arıq syma,

Semizini bılay qoyma,

Bul dúnyaǵa kóńil qoyma,

Pániy dúnya óter keter[59]

Ájiniyaz qosıqlarınıń kópshilik bólegin didaktikalıq lirika quraytuǵının bilemiz. Bul qatarlarda milliyligimizge tán bolǵan qásiyetlerdi jas áwladlarǵa úgit-násiyatlaw maqsetinde bul dúnya kimnen qalmaǵan , bárshemiz bul dúnyaǵa miyman ekenlihimizdi uqtırmaqshı boladı. Jáne de "Násiyxat" atlı qosıǵında hár bir shuwmaqtıń bántbasarı etip "Áy faniy –sendin" degen qatarlar menen juwmaqlaydı.

Sabırlı bolıw teması da shayırlaımızdıń qosıqlarınan tabıwımızǵa boladı. Bul boyınsha H.Karamatov óz jumısında bılay deydi: "Hár bir iste sabır-taqat gózzallıǵı haqqında ideya "Yusuf" súresinen baslanıp, islam ádebiyatı tariyxında ayrıqsha orın iyeleydi" –dep buǵan mısal retinde Yusuf Has Hajibtiń báyitlerinen mısallar keltiredi.

1297 Bárshe iste hám asıqpa, sabırlı bol oylap kór,

Sabırlı insanlar maqsetine jetedi.

1304 Qashan qáhárińkelse óziǵdi tut, sabırlı bol,

[58] Әжинияз. Зийўар. Нөкис. Қарақалпақстан. 1998, 16-б

[59] Sonda 102-b

Sabırlı kisiniń quwanıshı aldında.

1309 Sabır qılǵıl, sabır etiw insanlardıń ádeti,

Sabır qılsa adam kókke de jol tabadı- dep, bul qatarlardı Yusuf payǵambardı úlgi etip kórsetip atırǵanlıǵın aytadı. Ol sabır arqalı joqarı mártrbege eristi, qamaqta da iymanı pútin bolǵanlıǵı sebepli sabır menen abıray taptı deydi.

Usı qatarlarǵa únles Kúnxojanıń mına qatarlarına itibar bersek:

Sabır ettim haq isine,
Untaldım azıw tisine,
Zalım móhminniń isine,
Ózim ólmey darımadım.[60]

Bul qatarlar da joqarıda aytıp ótilgen sabırlılıq ideyası menen únles. Xalqımızdı bay awızeki dóretiwshiliginiń bólegi bolǵan naqıl-maqallarda da buǵan mısal boladı “Sabır túbi sarı altın”, “Sarǵayǵan jeter muratqa” dep hátte xalıqtıń sana-sezimine sińip qalǵan.

Bul pikirlerimizdi juwmaqlastırıp, sonı aytıp ótiwimiz kerek, diniy dárekler, folklorlıq dárekler sıyaqlı XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń kórkem-estetikalıq dárekleriniń biri ekenliginiń guwası bolamız. Sebebi bul bizińi, yaǵnıy qaraqalpaq xalqınıń qálbine, sanasına “jazılmaǵan nızamlıqlar” bolıp sińip, qanımız arqalı janımızǵa, ruwxımızǵa ornalasıp qalǵan.

Qurani karim 107-súresininiń 1-3-ayatlarında mınaday delinedi, 1. “Dindi , (aqırettegi jazanı) ótirik, deytuǵın kimseni (niń qanday kimse ekenligin kórdińizbe- bildińizbe? 2-3 BasÁ bul jetim-jesirdi (qopallıq penen) quwıp jiberetuǵın hám (adamlardı) ǵárip-qáserge taǵam beriwge shaqırmaytuǵın kimsedur” (A. Mansur awdarması)

Qurandaǵı bul sózlerdiń mánisin H. Karamatov X. A. Yassawiydiń hikmetlerinen tawıp durıs talıqlap beredi.

[60] Sonda. 16-b

Biz bul súreni Berdaq shayırdıń mına qatarları menen túsindiriwge háreket etemiz. Mısalı,

Shep aylanıp sharqı pálek,
Haq adamlar boldı hálek,
Jetimlerdiń haqın jemek boldı pálektiń gárdishi
Sayasın salǵan paqırǵa,
Suwlar jetkergen taqırǵa,
Aqsaq, mayıp hám soqırǵa,
Qayır etken maǵan kerek.[24]
Berdimurat, tıńlap. Sózińdi kórgil,
Júrgen soqpaǵıńnan izińdi kórgil,
Ǵamgún bolma, ǵáriplerge qol bergil,
Sonda is etkeniń móhmiynler ushın. [78]
Jolınan adasıp qalǵan,
Móhminlerge sárdar bolǵan,
Ǵárip-qáserdi qoltıqlaǵan,
Miyrimlini izler edim[115]

93-súreniń 6-10 ayatlarında jetim hám paqırlar haqqında hám olarǵa qanday qatnasta bolıw haqqında nósiyxatlar berilgen. 6 (Áy Muhammed, Párwárdigarıńız) sizdi jetim halda tapqanda, baspana berdi me? 7. Ol zat sizdi túsiniksiz, ǵapıl halda tawıp.(Haq jolına) arnap qoydı-ǵo! 9. Bas, endi siz de jetimge qahr etpeń. 10. Sorawshı gádanı bolsa (bir nárse bermey turıp) quwıp jibermeń! (A. Mansur awdarması)

Bul ayatlarda Muhammed alyhis-salam ómiri talıqlanadı. “Payǵambar fil 570-jıl Mákkede Quraysh qáwiminiń Xoshim urıwınan tuwılmasınan aldın ákesinen ayrıladı. Sawlıǵınıń mazası bolmaǵan anası- Ámina, Muhammed 6 jasında dúnyadan ótedi. Soń babası Abdul Mutalib asırap aladı. Aradan eki jıl ótip, babası da dúnyadan ótedi.Soń ono Abu Talib óz shańaraǵına qabıl etedi.

Soń bay hám tul hayal Xadichaǵa úylenip jańa baspana tabadı. Yaǵnıy hár waqıt jetim qalǵanında Alla jańa baspana berip keledi. Sol ushın [1]-ayatta tek ǵana tuwılıw dáwiri emes, bálkim ómiri dawamında jetim qalǵandaǵı Allanıń miriwbetine ishara dep qabıl etiwge boladı. Sonıń ushın da, “Seni jetim halda tapqanda baspana berdime?” –dep soraladı, [1]-ayat soraw mánisinde –Ol seni tappadı ma? –dep baslanıp, payǵambardıń ótmishinen bir mısal keltiriledi.

6-ayatta pálek gárdishi menen jetim qalǵanında baspana tapqanı aytılıp, 7-ayatta ǵapıl bolǵanına qaramay, tuwrı jolǵa hidayat etilgenligi aytıladı. 8-ayatta ómir shárayatları onı kámbaǵallıqtan baylıqqa kótergenin kórsetedi. Usılayınsha Payǵambarǵa inayat etilgen úsh márhámat sanap ótiledi. Jetim basına pana berdi, adasqanda tuwrı jolǵa saldı, kámbaǵallanǵanda bay qıldı. Bunıń bári Allanıń inayatı.

Al, bul márhamatlar ushın, bir jetim balaǵa kórsetilgen miriwbetlerge juwap retinde Payǵambar ne qılıw kerek, degen sorawǵa 9-10-ayatlarda juwap beriledi. 6-ayattajetim Muhammedke kórsetilgen inayat ushın, 9-ayatta jetimlerge zulım qılmawı uqtırıladı. Yaǵnıy ózine kórsetilgen miriwbetti ózgelerden ayamaw aytıladı. Bul qurani kárim ózinde jámlegen insanıy qádiryatlardan biri. “Durısında da, “Jetimniń haqı jeti dáryanı qurıtadı” degen xalıqtıń danalıq pikirleri de biykarǵaq aytılmaǵan.As-Suytti tafsirinde jetimniń malına kóz alaytırma” delingen.

Mine bul kóz-qaras, ideyalar Berdaq shıǵarmalarınan da orın alǵanlıǵınıń guwası bolmız. Jáne de hádiste da bul haqqında aytıladı,

“Men sizlerge eki zayıpanıń haqqın xaram qılaman,

1. Jetim 2. Hayal (Hádis, 73-bet)

“Men hám jetimdi qaramaǵına alǵan kisi menen jánette birge bolamız”- dep eki barmaǵın kórsetti.(Hádis, 73-ayat)

Berdaq shıǵarmalarında kóp ushırasatuǵın sóz bul **Haq** yaǵnıy Allataalanıń 99 isminiń biri . Mısalı,

“Berdimurat haqtıń qulı” [48]

“Haq bergeyler mádet ilgeri bolıp”[56]

“Tórt nárse dúnya tórkini

Áwel Haq, insan bil bunı”[117]

“Haqqa ásilik áylemespen”[119]

“Haq jolına belim baǵlap”[139]

“Haqqa etip nalısh sonda”[143]

Musılman dúnyasında Hádis Qurannan keyin ekinshi orında turıwshı muqaddes kitap esaplanadı.

Muhammed álláyxissalam qudaydıń jaratqan hár bir bendesi móhminetip tárbiyalawdı durıs dep talap qoyadı.

Ata-analardıń óz shańaraǵında balalarǵa minnetli qáliplestiretuǵın tárbiyanıń biri balanıń ádep-ikramlı, ibalı bolıp jetilisiwi dep esaplaǵan. Áke ózindegi órnekli ádep-ikramdı inam etetuǵının, bala ushın bunnan abzalraq nárse joq ekenligin bayanlap, “Hesh bir áke óz perzentine minez-qulq ádebinen ullıraq miyras qaldıra almaydı”(735, 500)

Berdaq shayırdıń “Balam” qosıǵınıń mazmunı tap usı baǵdarda jazılǵanlıǵınıń guwası bolamız.

Atańnan pándi násiyat,

Hámeden de usı zıyat,

Orınlı et, etpe uyat,

Keynińdi oylap júrgil balam.-dep “balasına” yaǵnıńy pútkil ózinen sońǵı áwladqa bir áke sıpatında násiyat beredi.

Ata-anańdı qádirle,

Ólgenińshe jaqsı sóyle,

Mal tapsań torqaǵa bóle,

Ósiwińe jaqsı balam.

Bul Muhammed álláyxissalamnıń “Alla-taala ata-anasına xızmet etip, onı qásterlegen perzenttiń ómirinquwanıshqa bólep, baxtiyar turmıs baǵıshlaydı. “Kimdur ata-anasına jaqsılıq qılsa oǵan qanday jaqsı. Alla onıń ómirin zıyada qıladı.(812) Bunnan basqa usı mazmunǵa say “Ata-ananıń alıw kerek”(352) Alla taala “Ata-ananı renjitken” adamǵa qaramaydı. “Olar jánnetke kirmeydi”(369) “Ákelerińizge jaqsılıq qılıńlar, balalarıńız sizlerge jaqsılıq qıladı” (555) degen hádislerdi keltirsek boladı

Berdaq shayırdıń biz mısalǵa alǵan qosıqtıń ekinshi qatarındaǵı”Ólgenińshe jaqsı sóyle” degen násiyattı beredi. Bul Muhammed payǵambardıń hádislerinde keltirilgen “adamnıń gózzallıǵı, onıń tilinen bilinedi”(262) hám “Bazı bir sózde sıyqır bar, bazı bir sózde danalıq bar”(248) , “Sózdi kórkem tárizli etiw jaqsı”(658) –dep sulıw sóylew quday tárepinen berilgen buyrıq, tapsırma dep bunı quday súyetuǵın jaqsı paziyletler qatarına qosadı. Barlıq gózzallıqqa tán jaqsı paziyletlersóz járdeminde júzege shıǵatuǵınlıǵın, sóz adamnıń jaqsı mazmunı, oyı, ruwxı menen baylanıslılıǵın, jaslardı estetikalıq jetilistiriw, insanlar jámáátin ádep-ikramǵa bay, jaqsı múnásebetler menen tolıqtıratuǵının túsindiredi.

Jáne de Hádislerde jaslardıń hadal xızmet etip, xadal napaq tabıwına ayrıqsha áhmiyet beredi. “Tabılǵan dúniyanıń eń tazası(jaqsısı) adamnıń mańlay teri menen tabılǵanı”...(128), “Háy adamlar, Táńriden qorqıńlar, ırısqıńızdı jaqsı jol menen tawıp jewge háreket qılıńlar. Hesh bir insan óz ırısqı nesiybesin jep tawıspaǵansha dúnyadan ótpeydi. Sol ushın tirishilikti jaqsı jolǵa qoyıp, hadallap alıńlar, xaramın qoyıńlar”(206) –dep móhmin bendelerdi jas waqıtta óz miyneti menen hadal nan tabıwǵa, balashaǵasın, ata-ananı pák ırısqı menen tabıwǵa tárbiyalaw kerekligin ayttı. Bunı Allanıń óz bendelerinen talap etetuǵın hadallıǵınıń bir tárepi dep qaradı.

Muhammed álayxissalam miynetsiz dúnya tabıw musılmannıń isi emesligin aytadı.

Bul ideyalardı Berdaq shayırdıń mına qatarlarınan kóriwimizge boladı.

Túrgelip erteden, jumısqa shıǵıp,
Qolıńdı qabartıp, belińdi búgip,
Dizeńdi súzlatıp, miyneti shegip,
Jegen bir zaǵarań paladan jaqsıraq[83]

degen poetikalıq qatarların kóremiz.

Ilimi ǵayıptan sózleme,
Kisiniń yarın gózleme,
Miynetsiz dúnya izleme,
Jandı otqa saladursań.
Talap islep tap dúnyanı,
Sútten aqdur bilseń anı,
Kóp etseń ózińgúnanı,
Jaman atlı boladursań.

Mine bul qatarlarda biz joqarıda keltirgen payǵambar hádislerindegi mazmun menen úles ekenligi kóriwimizge boladı.

Hádislerde jánede “Úmmetine tajjaldan da qáwiplirek adamlar bar. Olar xalıqtı joldan adastırıwshı basshılar” (573), “Eger patsha adamlardıń arasına shubha salsa olardı buzadı”(211). El basshısınıń xalıq mápin birinshi gezekte gózlep, eldi ádalatlılıq penen basqarıwın, eger xalıqtıń táǵdirin oylamay , oǵan qılaplıq islep, jaman mámilede zulımlıq kórsetse, Qıyamet kúninde eń qattı azaplanıwshı adam-bul zalım basshı”(119) degen edi.

Bul mazmundı beretuǵın qosıq qatarları Berdaqtıń mına qatarlarınan kóriwimizge boladı.

Xalıqqa názer salmasa,
Bostanlıq, jaylıq qılmasa,
Ádillik penen turmasa,
Onı basshı dep kim aytar?[85]

-dep ulıwma bashshılıq haqqında “Kim aytar” qosıǵında jaqsı-jaman, ádillik, bashshı, patsha, sultan, tóre, qazı, iyshan, xoja, bay, suwpı, molla sıyaqlı eldi basqarıwshılarǵa óz kóz qarasların bildiredi.

“Qashan ráhátlenedursań” qosıǵında qanday jaqsı paziyletlerge iye bolsań basshı bolıwıń múmkinligi haqqında óziniń kóz qarasların bildirgen.

Er bolsań eliṅdi baqla,
Eldiń bergen duzın aqla,
Dostıń sırın bekkem saqla,

Elge mırza boladursańǵ[87] –dep payǵambar hádisleriniń ideyasın, mazmunın ózinde jámlegen poetikalıq qatarlardı jazǵan.

II. 2. Musılman mifalogiyası menen ańızlardıń tásiri

Mif –(Grekshe mifos-ańız, ápsana degendi ańlatadı.) Qudaylar hár qıylı ruwxlar(árwaqlar), perishteler, eń dáslepki adamlar(Adam ata hám Hawa ana), maqluqatlar, ósimlikler hám olardıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı qıyalıy ápsanalar. Sonday-aq jer, suw, aspan hám olardıń jaratılısı haqqındaǵı qıyalıy áńgimeler de miflerge jatadı. Usı jaratılıs haqqındaǵı qıyalıy áńgimelerdiń barlıq jıyıntıǵın ilimde mifologiya dep júrgizedi. [61]

Miflerdiń qaharmanların da bir neshe toparlarǵa bóip, olardı, eń áwelgi adamlar, mádeniy qaharmanlar, Qudaylar, ruwxlar dep bólip qaraladı.Jáne de mifler óziniń mazmunı boyınsha bir neshe túrlerge bólinedi, 1) Kosmogonialıq mifler, 2) Etiologiyalıq mifler, 3) Antropologiyalıq mifler,4)Qaharmanlar tuwralı mifler dep bólip úyreniledi.

Sońǵı dáwirlerde mifologiyalıq sana gónerip, kóp salalı jámiyetlik sananıń qáliplesiwi hám jazba ádebiyattıń qáliplesiwi nátiyjesinde mifologiyalıq obrazlar

[61] Ахметов С, Есенов Ж, Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларынын орысша- қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис. «Билим» 1994,134-б

ádebiyatqa kóshedi. Biraq áwelgi miflik mazmunda emes, al tek ǵana ádebiy obraz sıpatında kórinedi.[62]

Biz jumısımızda musılman mifologiyası menen ańızlardıń XIX ásir qaraqalpaq lirikasına tásiri máselesi haqqında sóz etemiz.

Qaraqalpaq ádebiyatında bul másele boyınsha professor S. Bahadırovanıń maqalasında sóz etilgeniniń guwası bolamız. Ilimpaz Berdaq shıǵarmalarındaǵı mifler haqqında sóz etip, olardı qosıq qatarları menen hám sol miflik qaharmanlardıń Berdaq lirikasında qanday mazmun hám mániske iye ekenligi haqqında aytıp ótedi.[63]

Miflerdiń hám ańızlardıń qaraqalpaq jazba ádebiyatında qollanılıwı boyınsha ilimiy jumıstıń avtorı T. Kerwenov , mif, onıń izertleniw jaǵdayları, miflerdiń túrleri haqqında sóz ete kelip, olardıń qaraqalpaq jazba ádebiyatında qollanılıwın, olardı XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında islamǵa shekemgi mifler hám ańızlardı qollanılıw, hám islam dini menen baylanıslı mifler hám ańızlardıń qollanılıwı dep bólip alıp mısallar menen teoriyalıq tárepten dálillewge háreket etkenliginiń guwası bolamız.

Áyyemgi dáwirlerde adamlardıń sırtqı dúnya tuwralı túsinińlari tiykarın quraǵan miflerdiń payda bolıwı, olardıń dúnyatanıwdaǵı roli páseyip, olar tek tariyxıy áhmiyetke iye bolıp qaldı. Mifler kórkem ádebiyatta avtorlardıń ideyaların, oy-pikirlerin sáwlelendiretuǵın kórkem ámellerdiń biri bolıp qaldı. Usı kóz-qarastan alıp qaraytuǵın bolsaq XIX ásir qaraqalpaq shayırları da óz shıǵarmalarımna miflerdi hám ańızlardı kórkem ámeller sıpatında paydalanǵanlıǵın kóremiz.

Qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarında Qarun bay obrazı súwretlenedi. Qarun esap- sansız, biraq hesh kimge qayırı joq baylıqtıń, ruwxıy jarlılıqtıń tımsalı. Kúnxoja shayırdıń ayırım qosıqlarında bay-dáwletli biraq, qayırsız

[62] Sonda 136-bet
[63] Баҳадырова С. Бердақ шығармасында мифлер. Бердақ ҳаққында сөз. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1987.

sıqmar adamnıń obrazın jaratqanda usı Qarun obrazınınan paydalanǵanlıǵı seziledi.

Ázireyil janıńdı alar,

Alqımıńdı kespey soyar,

Jıyǵanıń artıńda qalar,

Bul pıǵlıńnan sóksonar[64]

Qaraqalpaq xalqınıń ózi bay biraq qayırsız sıqmar adamdı mısqıllap "sóksanar" dep ataydı. Bul mısalda "Sóksanar" qosıǵında Kúnxoja Qarun atın tikkeley keltirmesten Sóksanardıń barlıq sıpatların Qarunǵa uqsatuwǵa boladı. Bul miflik obraz benen baylanıslı ańız hám ápsanalar xalıq arasında saqlanıp kelgen.

Ájiniyaz da óziniń "Demishler" qosıǵında ,

Qarun kózidúnya-maldan toymadı,

Luqman Hákim mıń jılǵasha ólmedi,

Sonsha ómiri bir zárreshe bolmadı,

Sońı bul dúnyanıń árman demishler-

Dep jazsa, al "Yoqtı" degen qosıǵında ,

Dúnyanı yıǵnaǵan Qarun,

Anı hám yer yuttı bir kún,

Óter insan dúrkin-dúrkin,

Hesh kim tulǵa bolǵan yoqtı[65],-

-dep jazadı.

Al Berdaq bul obrazdı tómendegishe qollanadı,

Mal –dúnyası biyqat erdi,

[64]Күнхожа. Қосықлар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1960, 127-б

[65]Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шығармалары. Нөкис. «Қарақалпақстан» 1988. 51-б

Jeti dırkinjılqı jıydı,

Qarun dúnyada ne kórdi?

Dúnya spńı yalǵan eken.[66]

Ótesh shayır “Shermende” qosıǵında sıqmar baydıń obrazın jaratqanda usı obrazdan paydalanǵan,

Sendey bolıp Qarunbay ótti,

Hayran bolıp jılap ketti,

Malı-múlkin wayran etti,

Sonady bolarsań shermende.[67]

Bul mısallardan shayırlar ótkinshi dúnyanıń mazmunın Qarun, Luqman sıyaqlı mifologiyalıq personajlar arqalı túsindiriwge háreket etken.[68]

Ilimpaz T. Kerwenov bul obrazdıń islamnan burın payda bolǵanlıǵın, onıń dáslepki variyantlarınıń áyyemgi Egipette payda bolıp, sońınan bibliyaǵa ótken, Bibliyadan Quranǵa ótken. Quran arqalı musılman elleriniń barlıǵına tarqalǵan. XIX ásirdegi kópshilik shayırlardıń shıǵarmalarında Qarun obrazınıń jiyi qollanılǵanına qaraǵanda ol tuwralı áńgimeler qaraqalpaqlar arasında kútá keń tarqalǵan dep esaplawǵa boladı ,- dep bahalı pikirlerdi aytadı.

Kúnxoja “Túye ekenseń” qosıǵında Sulayman haqqındaǵı ańızlıq syujetti paydalanadı. Shayır bul jerde mifologiyalıq obrazdı paydalanıw arqalı ózi jasaǵan zamanda xalıq abadanlıǵı ushın gúresetuǵın ádil patsha bolıwın qáleydi hám usı obrazın Sulaymannıń obrazı mısalında simvolikalıq usılda sáwlelendirgen,

Patshalıq jol bunnan qalǵan,

Qustı jıynap zawal salǵan,

---

[66]Бердақ. Таңламалы Шығармалары.Нөкис. «Қарақалпақстан,1987, 131-б

[67]Өтеш шайыр. Нөкис. «Қарақалпақстан» 1978. 32-б

[68] Керўенов Т. Мифлер ҳәм аңызлардың қарақалпақ жазба әдебиятында қолланылыўы. Нөкис, «Билим» 2013, 45-б

Jer júzine patsha bolǵan,

Sulaymandı bilermiseń[69]

Shayır ritorikalıq soraw usılınıń járdeminde lirikalıq qaharmannıń dáwir, zaman, xalıq hám de ádalatlı patsha haqqındaǵı dártli sezimlerin soraw intonaciyasına qurıw arqalı emociyanal mazmundı júzege keltiredi.[70]

Al, Ájiniyaz shayır bolsa,

Iskender Zulxarnayn kibi dáwranlı,

Házireti Suleyman kibi pármanlı,

Danıshpand núktádan shiyrin zibanlı,

Molla Mamut degen begleri bardur[71]

-dep jazadı. Al, Berdaq bolsa,

Dúnyada tilsimler sırın ashpaǵa,

Rafrad minip, jerden kókke ushpaǵa,

Dushpandı óz zindanına baspaǵa,

Jer-kóktegi **Sulaymannıń** hámirin ber[72]

-dep áyyemgi mifologiyalıq qaharmandı tilge aladı.

Ilimpaz T. Kerwenovtıń ilimiy miynetinde joqarıda atalǵan mifologiyalıq obrazlardıń islamǵa shekemgi mifler dep qaralıp, olar belgili dáwirlerde islamlastırılǵanlıǵı hám XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń usı islamlasqan variyantların qollanǵanın ilimiy dálillewge háreket etken.[73]

Jáne de diniy miflrge ,Oysıl qara, Shopan ata, Záńgi baba, Jılqıshı ata sıyaqlı diniy kult mifleri dep qarap úyrenip shıǵadı.

XIX ásir qaraqalpaq poeziyasında tek áyyemgi mifler ǵana emes, al islam dini menen baylanıslı mifler de ushırasadı. Bul miflerdi shártli túrde diniy mifler

[69] Күнхожа. Ел менен. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1987, 127-б

[70] Керўенов Т. Жоқарыда аты аталған мийнет.

[71] Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шығармалары. Нөкис. «Қарақалпақстан. 1988. 40-б

[72] Бердақ. Таңламалы шығармалары. 1987. 48-б

[73] Керўенов Т. Мифлер ҳәм аңызлардың қарақалпақ әдебиятында қолланылыўы. Нөкис, «Билим», 2013.

dep atasaq boladı.[74] Islam dini menen baylanıslı mifler Kúnxoja shıǵarmalarında kóplep ushırasadı. Sebebi onıń dúnyatanımı, tariyxıy rawajlanıwǵa, jámiyetlik dúzimge, sociyal turmısqa bolǵan qatnasları, kózqarasları islam dini aqıydaları, islam filosofiyası tiykarında qáliplesken.

XIX ásir qaraqalpaq lirikasında hayal-qızlardıń sulıwlıǵın táriyplewde jiyi "Húr"ge teńewin kóremiz. Ájiniyaz lirikasında bul obrazdı qollanıwı haqqqında sóz etetuǵın bolsaq,

Bardur qız-jawanı qashları káman,
Yuzin taqqas etseń húrshiydi taban,
Anı kórgenlerdiń aqlını alǵan,
Láyli, Zúláyxaday **húrleri** bardur.("Bardur")

Ájiniyaz qızlardıń sulıwlıǵın táriyplew maqsetinde húr obrazın paydalanadı. Bul sıyaqlı súwretlewdi Ótesh shıǵarmalarınan da kóriwimizge boladı. Onıń "Gúlziyba" qosıǵında Gúlziybanıń sulıwlıǵın táriyiplewde hár qıylı dástanlıq obrazlardan paydalanadı. Mısalı,

Birinen biri ziyada,
Aqılı da teńiz dárya,
Yalǵanshı faniy dúnyada,
Mısalı tap **húr** yańlıdı.

Ótehstiń bul qosıǵında bul obraz on shuwmaqta qollanılǵan, al, qosıq jigirma segiz shuwmaqtan ibarat.

Al, Berdaq qáleminda bolsa bul obrazdı qızlardıń gózzallıǵın táriyiplew ushın emes al, usı húrdi insanǵa nesip etiwin tileydi, hám lirik qaharman Alladan "Maǵan dúnya jánnetiniń **húrin** ber" deydi. Biz húr obrazınıń islam mifologiyasında bul dúniya emes, al O dúnyadaǵı jánnette bolatuǵınlıǵınan xabarımız bar. Bul haqqında "Mifologiyalıq sózlikte" bılayınsha tárip beredi,

[74] sonda

Гурии, хурии (араб, хур «черноокие»). В мусульманской мифалогии девы, вместе с проведниками населяющие джанну (рай). [75]

Jáne de bul obrazdı júdá sulıw, xosh iyisli, túrli jemisler menen miyman qılıwshı sıpatında táriyipleydi. Mine usı qásiyetlerin esapqa alıp Ájiniyaz hám Ótesh shayırlar óz shıǵarmalarında bul obrazdı qollanılǵan bolsa, Berdaqtıń lirik qaharmanı tikkeley húrdi, yaǵnıy usı dúnyanıń húrin soranadı.

Bul tárizde húr obrazın qollanılıwın hátte rus shayırı A. S. Pushkinniń de qosıq atarlarında ushıratamız. Bul haqqındaǵı pikirimizdi anıqlastırıw maqsetinde ilimpaz H. Hamidovtıń mına pikirin itibarǵa alıwımız shárt, “Shıǵıs tillerindegi jazba ádebiyattıń tásiri Orta Aziya hám Qazaqstandaǵı qatar túrki xalıqları ádebiyatlarına unamlı tásir jasawı tábiyiy hal edi. Bul jerde, ashıp aytqanda, arab, farsı hám geybir túrkiy tillrindegi jazba ádebiyattıń tásiri tek ǵana Aziya emes, al Evropaǵa ótkeni málim. Máselen, XIV-XV ásirlerdiń ózlerinde-aq shıǵıs tillerindegi ádebiyatlardıń tásiri Qazanǵa hám Moskva Rusine ótkeni tuwralı maǵlıwmatlar bar. Al onnan bergi dáwirlerde shıǵıs ádebiyatınıń Batıs Evropa elleri ádebiyatlarına jasaǵan tásiri ayrıqsha dıqqatqa ılayıq. Máselen XVIII ásirden beri qaray, Evropa ádebiyatlarında romantizm aǵımı qáliplesiw gezinde Evropanıń shıǵıs ádebiyatına dıqqat bóliwi buǵan dáliyl bola aladı. Mine, usı dáwirlerde namec shayırı Geteniń “Batıs-shıǵıs divanı” dóreldi. Pushkinniń quranǵa eliklew, Hafızǵa, Saadiyge eliklew qosıqlar cikli, Jukovskiydiń ullı Iran shayırı Ferdawsiydiń “Shahnama”sınan “Rustem hám Zorab” degen at penen islengen ájayıp awdarması, polyak shayırı Adam Mickevichtiń orta ásirlerdegi klassik arab shayırlarınan Áshshanfara, Ál-Mutanabbiylerdiń qosıqlarınan islegen awdarmaları hám sol Adam Mickevichtiń romantikalıq pikir júritiwdiń batıs-shıǵıslıq sintezиniń úlgisin bergen “Faris” atlı poeması júzege keldi.” [76] - dep pikirlerin dawam etedi.

[75] Мифологический словарь. Москва, Советская инцелопедия. 1999. 165 –с.
[76] Ҳамидов Ҳ .Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер.НӨкис. Билим. 1991. 23-б

Demek solay eken Pushkinniń de quranǵa múráját etiwi, óz shıǵarmasında islam mifologiyasınıń obrazlarınan paydalanıwı tosınnan emes eken. Mısalı,

Дарует небо человека,
Замеу слез и частых бед,
Блажен факир, узревший Мекку,
На старости печальных лет,
Блажен. Кто славный брег Дуная
Своею смертью освятит,
К нему навстречу **дева рая,**
С улыбкой страстной полетит.

Demek shayırdıń shıǵarmasında húr obrazınıń hesh qanday interprotaciyasız qollanǵanınıń guwası bolamız. Yaǵnıy quranda aytılǵanınday O dúnyaǵa iseniwshi insanlarǵa jánnetke barǵanda hú olarǵa joldas boladı. Mine usı mazmunda bul qosıqta beriledi. Aytıp ótpekshi bolǵanımız Berda ta tap usınday mazmunda qollanılǵan, al biz sóz etip otırǵan dáwir shayırlarınan Ájiniyaz hám Óteshler Húr obrazınan qızlardıń húsnin táriyplewde qollanǵanın kóremiz.

Rus shayırı A. S. Pushkinniń musılman xalıqlarınıń xarakterin úlgi etip alǵan yaǵnıy ómirlik joldasına sadıqlıq sıyaqlı ideyanı sáwlelendiretuǵın shıǵarması da bar bul “Evgeniy Onegin” , qosıq penen jazılǵan roman. Demek rus shayırın ilhamlandırǵan, onıń Tatyana obrazın jaratıwdaǵı tabısına bul xarakter yaǵnıy sadıqlıq sıyaqlı motivti engizgenin kóremiz. Biz joqarıda keltirgen qosıq qatarlarına qaytatuǵın bolsaq, bul qosıqtı analizlewgwe háreket etiwshiler biz sóz etip otırǵan jánnettiń húrin (**дева рая)** Pushkinniń jeke ómiri menen baylanıstırmaqshı bolǵanlıǵın kóremiz. Bul álbette ilimpazdıń jelke sawatlılıq onıń analizlewge háreket etip otırǵan qosıǵınıń mazmunlı hám

ideyalıq, ásirese onıń tariyxıy áhmiyetin tereń ańlaǵan halda pikir júrgizse orınlı boladı.

Muxammaed payǵambar dáwirinenen qalǵan diniy mifologiya keyingi dáwirlerdegi dáreklerde hám jazba ádebiyatta da jasap kelmekte. Sonlıqtan qaraqalpaq klassik shayırlarınıń qosıqlarında shınlıqtı súwretlew menen birge, olardıń ayrım qosıqlarında diniy mazmunnıń sińdirilgeni, diniy motivlerden paydalanǵanın kóriwge boladı. Musılman ádebiyatında allaǵa múrájat etiw motivi kórkem dástúr retinde keń paydalanıladı.

Ulıwma juwmaqlap aytqanda shayırlardıń shıǵarmalarında ushırasatuǵın diniy miflerdi kórkem obraz jasawdaǵı áhmiyetin ayrıqsha atap ótiwge boladı.

III Bap. XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń ádebiy ortalıǵı

3.1 Xiywa hám Xorezm ádebiy ortalıǵı

Kórkem oy-pikir iyeleri bolǵan shayır hám jazıwshılardıń negizgi dárekleriniń biri bul –olardıń ádebiy ortalıǵı bolatuǵınlıǵı sózsiz. Álbette shayır dóretiwshiliginń dáslepki dáregi- bul talant. Soǵan qaramastan usı talanttıń ósip, kamalatqa jetiwi ushın jetkilikli sharayat, oqımıslı dárekler menen qolaylı ádebiy ortalıq zárúr. Bul pikirlerdi biz XIX ásirqaraqalpaq shayırlarınıń dóretiwshiliginiń ideyalıq, kórkemlik dárekleriniń biri bolǵan Xiwa hám Xorezm ádebiy ortalıǵı haqqında sóz etpekshimiz.

XIX ásirdiń basında , ásirese Muxammed Raximxan dáwirinde Xiywa xanlıǵı bekkemlenip, onıń jerleri keńeyedi. Sawda-satıq, ónermentshilik, basqa mámleketler menen ekanomikalıq-mádeniy baylanıs kúsheyedi. Xiywa, Xazorasp sıyaqlı qalalarda medirese, meshitler qurıladı, arxetekturalıq qurılıslar, mádeniyattıń basqa tarawları da rawajlanadı. Ásirese bul dáwirde arxitektura júdá jaqsı rawajlanadı. Paxlavon Mahmud maqbarası janındaǵı arxitekturalıq qurılı, Kunya arkindegi binalar, Muxammed Aminxan mediresesi, Juma meshiti, Allaqulıxan sarayı, Ishan qala sıyaqlı bir qatar binalar sol dáwirde júzege keldi. Házirgi Xiywa qalası, ol jerdegi bay hám ráń-báreń binalar, minaralar tiykarınan XVIII-XIX ásirdiń birinshi yarımında qurıladı. Bul dáwirde Xiywada ilim-pán, ádebiyat, kórkem-óner rawajlana basladı. Munis Xorezmiy, Komil Xorezmiy, Ogohiy, Avaz Otar sıyaqlı jetik qálem iyeleri, shayır hám ádebiytshı, tariyxshılar jetisip shıǵadı hám milliy ádebiyattıń rawajlanıwına úlken úles qosadı. Bul dáwirde qatar tariyxıy miynetler, ásirese shıǵıstıń belgili tariyxshıları Masudiy hám Ibn Asrdıń shıǵarmaları arabshadan, Mirxand, Xandamirlerdiń shıǵar maları parsı tilinen ózbek tiline awdarıldı. Abulǵazı Bahadurxannan baslanǵan Xorezm shejireshilik mektebi XIX ásirge kelip jańa basqıshqa kóterildi. Munus,Ogohiy, Bayaniylar"Firdavs ul iǵbol" ("Baxıttıń jánneti"), "Zubdat ul-tovarix" ("Tariyxlar qaymaǵı"), "Riyoz ud-davla"

(“Mámleket baǵları”), “Shaxidi iǵbol” (“ Íǵbal shaxidi”), “Shajarayi Xorazmshoxiy” (“Xorezmshaxlar shejiresi”) sıyaqlı tariyxıy shaıǵarmalar jazıp qaldırdı hám Xorezm ulıwma, Túrkistan tariyxına baylanıslı zárúrli tariyxıy waqıyalardı jarıtıp berdi.[77]

“XIX ásirde Xiywa xanlıǵında hár qıylı aǵımlarǵa, tendenciyalarǵa iye bolǵan ádebiy ortalıq qáliplesedi”- dep tastıyıqlaydı professor Q. Járimbetov Olardı bir tárepten xanlardı, olardıń máplerin jırlaytuǵın saray shayırlrı hám ekinshi tárepten ulıwma xalıqlıq, insaniylıq ideyalardı jırlaytuǵın shayırlar toparınıń qálipleskinligi haqqında toqtap ótedi. Bul toparlardıń iri wákilleri Mnunis(1778-1829), Agaxiy (1809-1874), qaraqalpaq shayırları Kúnxoja (1779-1880), Ájiniyaz (1824-1878), Berdaq (1827-1900) hám t.b. ózleriniń shıǵarmalarında ádalatsızlıqtı, nadanlıqtı áshkaraladı, zulımlıqqa qarsı gúreske shaqırdı, jaqsılıq, ádillik, xadallıq ilim-bilim ideyaların jırladı. Nátiyjede bul shayırlardıń shıǵarmaları óz dáwiri ushın áhmiyaetli bolıp qalmay biziń zamanımız ushın da óz qulılıǵın joytpaǵanlaıǵın atap ótedi. Xiywa hám Xorezm ádebiy oratlıǵınıń XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatına tásirin sóz etkenimizde sol dáwirdegi tariyxıy sharayattı esapqa alıwımız, hám sol tiykarda pikir júritiwimiz kerek. Sebebi ilimpaz Q. Járimbetov ta óz ilimiy izertlewinde qaraqalpaq , túrkmenlerdiń Xiywanıń awır turmısına qarsı 1827-1828, 1855-1856, 1858-1859- jıllardaǵı qozǵalańıarı bul pikirimizdiń dáliyli bola aladı- dep, usı jaǵdaylardı sáwlelendiretuǵın ádebiyattıń payda bolıwın tariyxıy sharayattıń ózi talap etip turǵanlıǵın atap ótkrn. Mine bulardıń jemisi retinde Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq shayırlardıń tuwılıwı hám qáliplesiwi dep kórsetedi.

“Ádebiyatımız tariyxında hár bir jazıwshı hám shayırdıń dóretiwshilik miyrasın bahalaw ushın, onıń ádebiy ortalıǵın biliw úlken áhmiyetke iye boladı. Sebebi, sol arqalı kóbirek onıń dóretiwshilik qábileti belgilenedi”- dep keltirip

[77] Манънавият юлдузлари:(Марказий Осиелик машхур сиймолар, адиблар)\\ Тупловчи ва маъсул мухаррир: М. М. Чайруллаев\.-Тулдирилган кайта нашр.- Т.: А. Кодирий номидаг халк нашр., 2001-32-б

ótedi ilimpaz Á. Paxratdinov.[78] Ol Ájiniyazdıń dóretiwshiliginiń dáregin shayırdıń talantı, sonıń menen birge xalıq awızeki dóretiwshiligin terń úyrengenliginde, sonıń menen qatar XIX ásirdiń ortalarında Xorezmdegi eń úlken ilim oraylarınan esaplanǵan Xiywa medireselerinen birinde oqıǵanlıǵında dep kórsetedi.

Biz joqarıda aytıp ótkenimizdey Xorezmde ilim –pánniń rawajlanıwı, hám sol jerde Ájiniyazdıń 9 jıl dawamında oqıwı . Mine bulardıń bári onıń dóretiwshiligine tásirin tiygizbey qalmadı.Sonlıqtan shayır óz dóretiwshiliginde qaraqalpaq jeri Xorezm topıraǵı ekenligin aytıp ótedi.

Biz jumısımız ushın ilimiy dáreklerdi izlestiriw barısında ilimpaz H. Hamidovtıń "Ájiniyaz axun qaysı mediresede oqıǵan" –dep atalǵan maqalasın kórip shıqtıq.

"Ájiniyaz Qosıbay ulınıń ómiri hám dóretiwshiligine arnalǵan miynetlerde, ádebiyat sabaqlıqlarında shayır oqıp bilim alǵan medirese jóninde bir-birine qayshı keletuǵın pikirlerdiń ústemlik etip júrgenligi málim"- dep óz pikirlerin dálillewge háreket etedi.

Bul dárekte bir qatar ilimpazlar Ájiniyadı Sherǵazıxan mediresesinde oqıǵan dese , al, birqatar ilimpazlar onı Qutlımurat inaq mediresesinde oqıǵan dep jazadı. Al, jáne bir toparı bolsa, Ájiniyaz shayır dáslep Sherǵazıxan mediresesinde soń, Qutlımurat inaq mediresesin tamamlaǵan degen pikirlerdi bildiredi. Ilimpaz H. Hamidov hám Ǵ. Xojaniyazovlar bolsa óz maqalasında Ájiniyaz shayır boyınsha dáslepki ilimiy pikirlerdi bildirgen ilimpaz N. Dáwqaraevtıń pikirlerin qollap quwatlaydı. Bunıń tiykarǵı sebebi tek N. Dáwqaraev Xiywada ilimiy ekspediciyada bolıp, jazǵdaylardı úyrenip shıǵıp Ájiniyazdıń Sharǵazı xan mediresesinde oqıǵanlıǵın aytıp ótken. Al, ilimpaz H.

[78] Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың әдебий орталығы. Устаз.1999, !-июль,

Hamidov óz pikirlerin dawam ettire otırıp Ájiniyazdıń bul eki medirese menen baylanılıǵın tariyxıy faktlar menen dálillewge háreket etken.[79]

Ilimpaz A. Murtazaev ilimiy izertlewinde bılay kórsetedi" Ájiniyaz Xiywada oqıp táli-tárbiya alıw menen bir qatarda, shayır onıń sol dáwir dengeyindegi artıqmashılıqların kó benen kórdi., Xiywaǵa, Xorezmge arnalǵan kóp ǵana táriypnamalardı oqıdı. (Mısalı, Munistiń "Xorezm" qosıǵı sıyaqlı). Sonday-aq shayır Xorezm poeziyasındaǵı progressiv dástúrlerge sadıqlıq penen qatnas jasadı. Ondaǵı sóz ustalarınıń túrkiy tilde, hár qıylı janrda shıǵarma dóretiw sheberliklerin Ájiniyazdıń óz xalqınıń real turmısın súwretlewge tvorchestvolıq penen meńgergeni, sińdirgeni kórinip turıptı. Oǵan mınaday bir dáliyl keltirip ótiw múmkin.

Qaysı bir shayır qanday jol menen bolmasın, tuwǵan jerge, xalqına degen muxabbatın, jırlawǵa hám oǵan qolınan kelse kópshilikti ortaqlastıra alıwǵa minnetli. Mine bul kóz qaraslardı bildirgen ilimpaz Ájiniyaz shayırdıń tuwılǵan jer temasında jazǵan qosıqların Munistiń "Xorazm", yamasa Kamil Xorezmiydiń "Dar boyan tarifi va tvsifi Toshkand" qosıqlarına mazmun jaǵınan jaqınlıǵı haqqında aytıp ótedi.

Sonı atap ótiw orınlı dep oylaymız, Á. Paxratdinovtıń "Ájiniyaz shayırdıń ádeniy ortalıǵı" dep atalǵan maqalasında "Ekinshiden, Ájiniyaz shayırdıń poeziyalıq qúdiretiniń pútkil túrkiy xalıqlar dúniyasınıń, ilim, aǵartıw ádebiyatı hám mádeniyatı tariyxınan izlew kerek boladı. Ájiniyaz shayır haqıyqattan da qaraqalpaq, xorezm xalıqlarınan tısqarı qazaq, qırǵız, ázerbayjan, bashqurt, tatar, orıs xalıqlarınıń triyxıy, jámiyetlik-sociyallıq awhalları menen keń tanısqan adam.

Ájiniyaz shıǵarmalarında tómendegidey qatarlar bar. Bunı gápimizdiń dáliyli sıpatında keltiriwimiz tiyis.

Nazarıw- Shúrenni gezdim hám jekke qara kesek,

[79]Ҳамидов Ҳ. Әжинияз ахун қайсы мединеседе оқыған?. Еркин Қарақалпақсстан.1995,4-ноябр

Ojırayıw ketenni gezdim, xalıq ara boldım ósek,

Gezdim ol noǵay orıstı, hámn de qıpshaq, estek,

Jaqayım jekeni gezdim, qırǵızıw waq bilen,

Ulıǵ oyıl, kishik oyıl, qubda Elek gezdim jayıq,

Qaldı mendin gezbegen eń arqada qulan kiyik,

...Gezdi ol noǵay orıstı hám Orınbor qalasın,- dep kórsetedi.

Álbette, Ájiniyaz shayırdıń bul túrkiy xalıqlar ellerin aralawı biykarǵa bolmasa kerek.

Talantlı shayır, oqımıslı adamdı birinshi gezekte bul xalıqlardıń tariyxı, ilimi, ádebiyatı, kórkem óneri, mádeniyatı qızıqtıradı. Ájiniyaz shayırdıń túrkiy xalıqlardı aralawı onıń dóretiwshilik mádeniyatınıń rawajlanıwına hám bayıwına úlken tásir etedi. Sol sebepli Ájiniyaz dóretiwshiliginde óz zamanlasları, onnan burınǵı hám sońǵı jasaǵan qaraqalpaq xalıq shayırlarında gezlespeytuǵın mádeniyat júz beredi. Shayır qaraqalpaq, ózbek, qazaq xalıqları tillerinde qosıqlar jazadı. Bul jaǵınan shayır dóretpeleri ishki mazmunlıq jaqtan internociyanallıq sıpattı iyeleydi.

XIX ásirdiń ekinshi yarımınan baslap qaraqalpaqlar Rossiyanıń basdıp alıwshılıq siyasatınba tap boladı. Bul dáwirlerdse xalıq ómir boyına tek tek eziliw, qorlanıw menen ómir keshiriwden basqanı kórmedi dep túsiniw de bir jaqlama boladı.

Usınday qıyın jaǵdaylarda qaraqalpaqlar ózleriniń tınbay rawajlanıw jolların qarastırdı. Qaraqalpaqlardıń Ájiniyaz shayır usaǵan ilimli, oqımıslı adamların bayları, sawdagerleri Sibirge, Uralǵa, Astraxanǵa, Máskew-Mákariyaǵa, Sankt-Peterburgke barıw arqalı batıs vropa ellerin, xalıqların kóriwge múmkinshilik taptı. Qaraqalpaqstan burın tek arab, parsı shıǵısı Qıtay, Hindistan mádeniyatı menen tanısqan bolsa, endi evropa mádeniyatı menen tanısıw imkaniyatına iye boldı. Qaraqalpaqlardıń endi dúnya júzlik mádeniyatqa

qaray oyanıw dáwiri baslandı. Óz gezeginde dúnya júzi xalıqlarınıń da qaraqalpaqlarǵa qızıǵıwshılıǵı arttı.

Ájiniyaz shayırdıń ómirine tiyisli tabılǵan sońǵı dáwirlerdegi arxivlik materiyallarda Qazan seminariyasınıń orınbasarı Ilminskiy qazaq dalasında túrk tilleri boyınsha materiyal jıynap júrgende Ájiniyaz shayır menen ushırasadı. Jáne Ájiniyaz shayırdıń "Ruskiy vestnik" jurnalınıń xabarshısı Sulayman menen kóp waqıtlar birge bolǵanlıǵı , orıs ilimiy geografiya jámiyetiniń baslıǵınıń orınbasarı Vladimr Nikolaevich Plotnikov penen ushırasqanlıǵı, al Qwazan universitetiniń rektorı N. I. Lobachevskiydiń qabıllwında bir neshshe mártebe boǵanlıǵı haqqında materiyalar bar.

Qaraqalpaqlardıń bunday kóp ilimli adamlar menen orıs ilimiy jámiyetiniń belgili adamları menen jekke ushırasıwı, ilim hám mádeniyat máselesinde sóylesiwi, Ájiniyaz usaǵan ilim-hikmet iyesiniń dúniya tanıw múmkinshiliklerin keńeytetuǵınlıǵı hám ruwxıy dúnyasın bayıtatuǵınlıǵı sózsiz."[80]

Biz bul siyaqlı pikirlerdi Kúnxoja hám Berdaq shayırlar haqqında da aytıwımız múmkin.

XIX ásirde Qaraqalpaqstannıń tek Kegeyli hám Shımbay úlkeleriniń mzinde 8 medirese bolǵan. Qaraqum iyshannıń, Mátmurat axunnıń, Embergen axunnıń, Qalila axunnıń, Ayımbet iyshannıń, Sherniyaz axunnıń saldırǵan yamasa basqarǵan medireseleri sonday-aq Ayaqwáliye, Iyshan qala medireseleri bolǵan.[81]

XIX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń bilimlendiriw tariyxında Qaraqum iyshan mediresesiniń atqarǵan wazıypası ayrıqsha dıqqatqa miyassar. Qaraqalpaq xalqınıńl talib-ilim adamlarınıń basım kópshiligi usı medireseni tamamlaǵanı málim. Qaraqalpaq xalqınıń klassik shayır- oyshılları Kúnxoja hám

[80] Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдың әдебий орталығы.
[81] Шалекенв У . Очерки по истории культуры советской каракалпакиий, (1917-1940). Нукус. 1960. 25-и

Berdaqtıń úlkedegi biden- bir ilim orayı bolǵan Qaraqum iyshan mediresesi tamamlaǵan.[82]

Qaraqum iyshan mediresesindegi ayrıqsha bir dıqqat awdararlıq qubılıs bunda eki kitapxananıń bolǵanlıǵıá Birewi mediresenıń Idiris iyshanǵa (Qaraqaum iyshannıń balası) tiyisli tárepinde ornalasqan. Idiris iyshan Xiywadaǵı Nurılla axunnıń basshılıǵındaǵı Qutlımurat inaqtıń mediresesin tamamlaǵan. Demek Kúnxoja hám Berdaq shayırlar usı mediresede tálim alǵan bolsa, medirese im- kaniyatlarınan paydalanıp óz bilimin jetilistirgen.

Kúnxoja onlaǵan jıl dawamında Áyyemgi civilizaciya mákanı Xorezm paytaxtı Xiywada talap isdleydi. Xiywa xanınıń jámiyetlik-siyasıy turmısı menen tanısadı. Barlıq jerlerde de miynetkesh xalıqtıń tiykarǵı maqseti jámiyetlik teńlikke baxıtlı zamanǵa erisiw ekenligin tereń ańlaydı. Ásirese Kúnxoja ómirinde Xiywada mádemin xannıń sazende baqsılardı jıynap, sınaqtan ótkergenligi úlken waqıya bolıp esaplanadı. Shayır usı jarıstıń qatnasıwshısı bolıwı menen birge Xiywa xanınıń siyasıy kóz-qaraslarına, xan sarayınıń ishki turmıslarına jaqınnan ser salıp, xalıq mápin, teńligin jırlawshılarǵa miynetkesh puqaralardıń awır táǵdirin jırlawshı baqsılarǵa xannıń jek kóriwshilik penen qaraytuǵınınıń guwası boladı. Bul waqıyalar haqqında “Umıtpaspan”, “Túye ekenseń” atlı qosıqların dóretti.

[82]Әлеўов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы. Нөкис. «Билим». 1993. 294-б

3. 2 Shıǵıs ádebiy dástúrleri.

Biz jumısımızda aytıp ótkenimizdey, XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń kórkemlik dárekleriniń biri bul Xiywa hám Xorez ádebiy ortalıǵı ekenligi belgili edi. Mine usı jaǵadaylar olardıń shıǵıs dástúrlerin úyreniwge hám óz shıǵarmaların dóretiwde baslı kórkemlik-estetikalıq dárekleriń biri bolıp xızmet etti.

Ilimpaz H. Hamidov "Qaraqalpaq ádebiyatında Ájiniyaz dáslepkilerden bolıp Shıǵıs dástúrlerin alıp kirgenligin qollap quwatlaydı, biraq ol Ájiniyazdan da aldın, Kúnxojanıń dóretiwshiliginde islengenin aytıp ótedi.[83]

Buǵan mısal retinde qıta (bólekshe) formasında jazılǵan qosıqların aytadı. Olardı ózleriniń ólshemleri boyınsha arab poeziyasında aruz ólshemine tuwra keletuǵınlıǵı bayqalatuǵınlıǵın eskertedi.[84] Kúnxojanıń jazba dárekler yaǵnıy shıǵıs poeziyası formasında qosıq jazıwǵa háreket etkenligin mına qatarlarda dáliyllemekshi boladı.

Aydos biy ketti álemnen,

Allaqulı xana keldi,

Ayrılıp sheri páleńnen ,

Kúye-kúye jana keldi. –dep , buǵan farsı tilinen kelgen sózler bolǵan "sheri páleń"-sher "jolbarıs, páleń "arıslan" sózlerin tirkestirip qollanǵanlıǵın, sonday-aq jazba ádebioyat dástúrine tán "xana keldi, jana keldi" sóz dizbekleri formaların qollanǵanlıǵın jazadı. Bul qubılıslardı shayırdıń "Biyshara kewlim qıl talap", "Sen xojamsań men qulıńman" sonday-aq "Yaranlar" usaǵan bir qatar qosıqlarında orın alǵan. "Biyshara kewlim qıl talap" qosıǵı janrlıq ózgesheligi boyınsha farsı hám klassikalıq túrkiy ádebiyatlarında, Nawayı, Hafız, Maqtımqulı usaǵan shayırlardıń ǵázellerinde júdá keń qolanǵan avtordıń ózi

[83] (135)
[84] (135)

menen ózi sóylesiwi, ózine ózi qrata sóylew tártibinde jazılǵan shıǵarmaları janırına jaqın turatuǵınlıǵın aytadı.

Ájiniyaz poeziyasında dáreklerdiń eń ayrıqsha bir tarawı bul jazba ádebiyat dástúrleri, atap aytqanda ol oqımıslı shayır bolǵanlıqtan Kúnshıǵıs klassikleriniń: Nawayınıń, Fiyzuliydiń, Maqtumqulınıń, Xoja Axmet Yassawiydiń, Fiyzuliydiń hám taǵı basqalardıń shıǵarmaları boldı dep aytqan pikirler ol tuwralı ilmiy ádebiyatlardıń barlıǵında da orınlı kórsetilgen. Belgili ádebiyatshı alımlardıń hám házirgi ilimniń de kórsetiwi boyınsha IX ásirden baslap tap Ájiniyaz ómir súrgen XIX ásirge shekem aralıqta awız eki sóz ónerinen tısqarı jazba ádebiyat kúshli rawajlanǵan Shıǵıs elleri bolǵan. Olardan Rudakiy(IX ásir), Ferdawsiy (X ásir), Omar Hayam (XI ásir), Nizamiy (XII ásir), Nasır Xisraw Rumiy, Saadiy (XII ásir), Dehlaviy (XIV ásir), Jámiy, Áliysher Nawayı (XV ásir), Fizuliy (XVI ásir) sıyaqlı Kúnshıǵıs klassikleri dep atalǵan sóz sheberleri búgingi kóplegen túrkiy xalıqlarına ortaq ádebiy tulǵalar sıpatında tanılǵan. Solardıń kópshiligi Ájiniyaz sıyaqlı sawatlı sóz ustaları tek ǵana oqıp tanıs bolıp qalmastan, al óz dóretiwshiligi jollarında paydalanıp barǵanlıǵı dawsız. Bul boyınsha hátte Batıs elleriniń ataqlı klassigi moyınlaǵanın ilimpaz K. Mámbetov aytıp ótedi, “ nemec xalqınıń ullı shayırı Gete bir waqıtları “Parsılar ózleriniń bes júz jıl aralıǵında ótken shayırlarınan tek jetewin ǵana tán aladı eken. Al olardıń tán alınbaǵanlarınıń ózi mennen góre ádewir talantlı edi-ǵoy!”[85] – degen mısaldı keltiredi.

Tutas alǵanda shıǵıs ádebiyatında filosofiyalıq baǵdar ádewir rawajlandı. Mine, usı sıpatlar ózinen burınǵı jazba ádebiyat penen folklorlıq miyraslar bunnan ádewir qashıq bolsa da óz dáwirine say bilim sawatqa, ádebiy talǵamǵa hám talantqa iye Ájiniyaz shayır ushın úlken mektep boldı. Ádebiyatshı K. Mámbetovtıń aytqanınday-aq “Berdaq shayır Nawayı, Fizuliydan úyrendim” degeni bolmasa, ol haqıyqatında Ájiniyaz taqılette Shıǵıs poeziyasına tereń

[85]Мәмбетов К. Әжинияз. 1994. 80-б

meńgerip, sol motivte shıǵarmalar dóretken joq. Múmkin bul Berdaqtıń ózine tánhá ishki psixologiyası menen jeke tvorchestvolıq principlerine sáykes usılay isledi me, Berdaq poeziyası kóbirek folklor menen xalıqqa jaqın turadı.

Al, Ájiniyaz bolsa basqashalaw, ol eń dáslep Nawayı stilinde , Nawayı ideyalarına, onıń potriotizm menen gumanistlik principlerine sadıq bola otırıp qálem terbetken shayır retinde kózge taslanadı. Mısalı Alisher Nawayı óz shıǵarmasında,

Insan dep atama onday adamdı,

Xalıq ǵamın oylamaǵan nadandı.

Ájiniyaz shayır da óz ideyaların usı taqılatte beredi.

Adam ulı adam qádirin bilmese,

Onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsı.- dep Nawayı ideyası menen únles qatarlarınıń guwası bolamız.Sonday-aq Ájiniyazdıń muxammesler dóretiwi, ǵázeller jazıwında da Nawayınıń jazba ádebiy dástúrleriniń roli ayrıqsha. Ájiniyazdıń “Áy álip”,”Shıqtı jan”, “Qız Oraz” hám taǵı basqa qosıqları Nawayı motivinde dóretilgenligi belgili. Ájiniyaz Nawayı menen bir qtarda azerbayjan shayırı Fizuliydiń ǵázellerinen de ilhámlanıp, olardan sabaq alıp otırǵan. Professor K. Mámbvetovtıń pikirinshe “Ájiniyazdıń “Shıqtı jan”, “Quba qush” hátteki “Yol bolsın” shıǵarmalarında da Fizuliy stili, onıń qosıq ólsheminde hám ırǵaǵında shıǵarmalar jazıw dástúri seziledi”- dep bahalaydı.

Bizge belgili bolǵanınday XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınan Ájiniyaz Shıǵıs dástúrlerin tereń ózlestirgen hám óz shıǵarmalarında qollana alǵan shayır. Demek biz bunnan Kúnxoja, Berdaq hám Ótesh shayırlardıń shıǵarmalarında shıǵıs dástúrleri orın almaǵan dep ayta almaymız. Bul shayırlar óz shıǵarmalarında Nawayı, Fizuliy, Xoja Axmet Yassawiy usaǵan shıǵıs klassikleri dep at alǵan shayırlardıń shıǵarmaları menen jaqınnan tanıs bolǵan hám olardaǵı ideyanı tereń sezingen. Ásirese Shıǵıs ádebiyatınıń máńgilik obrazları dep tán alınǵan obrazlardı óz shıǵarmalarında lirikalıq qaharmannıń

ishki keshirmelerin beriwdw, hal- jaǵdayların súwretlewde keńnen qollanılǵan. Bulardan Durbektiń “Yusup Zuleyxa”, Nizamiy Ganjawiy, Hisraw Dehlawiy,Nawayı “Farhad hám Shiyrin” dástanın Xamsasınıń bir shıǵarması etip kirgizgen. Al, Fizuliy óz aldına “Láyli hám Májnun” degen dástan dóretken. Mine bul dástanlardaǵı qaharmanlardıń obrazları XIX ásir qaraqalpaq shayırları ushın kórkemlew quralları sıpatında xızmet etkenligi belgili. Máselen, lirik qaharmannıń awır awhalın, ilajsız jaǵdayların bayanlaw ushın Yusup, Májnún obrazların, al, qızlardıń ádepliligin, sulıwlıǵın súwretlew maqsetinde Láyli, Zuxra, Sánem obrazlarınan paydalanǵanlıǵın kóremiz. Mısalı Kúnxojanıń mına qosıǵına itibar qaratsaq,

Birnehseni maqsetine jettirip,

Birnesheni qayǵı-qapa ettirip,

Azap penen aqıretin óltirip,

Májnún kibi ármanda ósken jaylawım. – bul qatarlardaǵı qollanılǵan Májnún obrazına lirik qaharmannıń ármanda. Azap-aqırette kúni ótkenligi súwretlew ushın qollanadı. Bunday mısallardı Berdaq shıǵarmalarınan da qarastırsaq boladı,

Óziniń ornın keń salıp,

Qız kibi júdá jeń salıp,

Bir másláhátlik úy salıp,

Farhad kibi nala keldi,- kórip turǵanımızday bul eki shayır shıǵarmalarında da bul obrazlardan teńew sıpatında paydalanǵan. Ótesh shıǵarmalarına názer awdarsaq onıń belgili “Gúlziyba” qosıǵında Gúlziybanıń kelbetin, túr-túsin. Minez-qulqın súwretlew ushın biz sóz etip otırǵan máńgilik obrazlardıń bárinen paydalanǵanlıǵınıń guwası bolamız. Aytıp ótetuǵın bolsaq bul qosıq qatarlarında “yańlıdı” yaǵnıy “usaydı”, “sıyaqlı” degen mánini ańlatıwshı kómekshi sózden paydalanadı. Bazıbir qatarlarında teńewdiń –day formasınan da paydalanǵanınıń guwası bolamız.

Biz Ájiniyazdıń Shıǵıs dástúrlerin tereń ózlestirgen shayır ekenligi kóplegen ilimpazlarımız tárepinen talqılanǵan. Professor K. Mámbetov Nawayı poeziyası menen syujetlik temetikalıq baylanıs XIX ásirde jasaǵan qaraqalpaq klassikleriniń hámmesinde de bar ekenligin jazadı. Ol “ Máselen Berdaq Nawayı dástanlarınıń syujetine itibar berse, Ótesh “Xamsa” qaharmanların eske aladı”[86] – dep al, Ájiniyazdıń bolsa pútkilley basqa joldan barǵanlıǵın, ol Nawayı táliymatın tek úyrenip qoymastan, onıń janrlıq ózgesheliklerin qaraqalpaq ádebiyatına alıp kirgenligin ayrıqsha aytıp ótedi. Sonıń menen qatar Ájiniyazdıń obraz jasaw sheberligin ózlestirgenligin de atap ótip, Nawayı jaratqan miniatyuralıq obrazlar dep atalǵan kóz, qas, kirpik, láb, qáwmet penen baylanısqan obrazlar Ájiniyaz poeziyasında bar ekenligin de aytadı.

Al, ilimpaz A. Murtazaev bolsa óziniń izertleinde Kúnshıǵısta muhabbt teması máńgilik teme ekenligin, Nawayı bunu oǵada bviyikke kótergenligin, sonıń ushın da Kúnshıǵıs poeziyasındaǵı bul tradiciyaǵa tiykar salǵanlıǵın aytıp ótedi. Óz jumısında ilimpaz “Kúnshıǵısta júdá kóp tarqalǵan ári kóp zamanlardıń guwasınday mudamı xalıq júreginen bekkem orın alıp hám hár qıylı avtorlar tárepinen qayta-qayta islenip jazılǵan, oǵan qosımsha, ayırımları xalıqlıq varyantqa da aylanıp ketken “Yusup hám Zuleyxa”, “Láyli hám Májnún”, “Ǵárip hám Shaxsánem”, “Zuxra hám Tayır”, “Sayatxan hám Hámire” usaǵan dástanlardan Ájiniyaz shayırdıń tásirlengenligin aytıp ótedi.

Filologiya ilimleriniń doktorı, professor, Q. Járimbetov Ájiniyazdıń muhabbat lirikasınıń tórkinlerin sufistlik táliymatlar menen ushlastıradı. “ Álbette, Ájiniyaz poetikasınıń ózegin Shıǵıs poeziyası dástúrleri quraydı. Ájiniyaz poeziyasındaǵı tereń ideyalar, hár qıylı obrazlar, motivler, súwretlew quralları, kórkem til baylıǵı usı shıǵıs poeziyasınıń bay qorınan dóretiwshilik penen ózlestirilgen. Sonı da aytıwımız kerek, Ájiniyaz orta ásirlik musılman ellerinde keń tarqalǵan sufiylik(tasawwıf) táliymatı tiykarında qáliplesken

[86] Мәмбетов К. Әжинияз. НӨкис, Билим,1994.83-б

sufiylik poeziyanıń kórkemlik hám ideyalıq dástúrlerin qaraqalpaq ádebiyatına dáslepki mártebe alıp kirdi. Sufiylik ádebiyatınıń poetikalıq sırların meńgermey turıp Ájiniyaz lirikasınıń qırların tolıq ashıwımız qıyın" –degen edi. Usını ayta kele otıeıp, ilimpaz Q. Járimbetov sufiylik ádebiyattı tereń izertlegen ilimpaz E.E Bertelstiń mıńa pikirin keltiredi, " Sufiylik ádebiyattı úyrenbey turıp Orta ásirlik musılman Shıǵısı mádeniy turmısın durıs túsiniw múmkin emes. Onıń klassikleri kóp ǵana shıǵıs xalıqları ádebiyatlarına tap XX ásirdiń baslarına shekem tásir etip keldi, qala berse musılman Shıǵısı avtorlerınıń hámmesi suwfiylik táliymat penen baylanıslı, demek sufiylik ádebiyattı bilmey turıp, olardı úyreniw múmkin emes" –degen pikiri menen tastıyıqlaydı. Solay etip ilimpaz Ájiniyazdıń ashıqlıq lirikasındaǵı yar kútiw, yar izlew, ashıqlıqtı áshkara qılmay sır tutıw, hijran (ayralıq) motivleri shıǵısı jaǵınan Saadiy, Nawayı, Mashrab hám basqa da ullı shayırlardıń ashıqlıq lirikasına barıp ushlasatuǵının aytıp ótken. Mine usı baylanıstı ashpay turıp, Ájiniyazdıń ashıqlıq lirikasındaǵı motivlerdiń, obrazlardıń haqıyqıy kórkem-estetikalıq mánislerin asha almaymız. Dep óz pikirin mısal menen tastıyıqlaydı.

Tun aqsham keldiyu, kelmas mening shami shabistonim,

Bu anduh utidan har dam quyar parvonadek jonim.

-degen Nawayınıń qatarların Ájinyazdıń mına qosıq qatarları menen salıstırıp ótedi.

Tún ortada erdim uyqıda yatıb.

Ádep-ikram bilan bizni oyǵatıb,

Shiyrin-sháker máńá sózlerin qatıb,

Zaman eglánmáyin shıqtı da ketti.

Bul qatarlardaǵı yar kútiw motivin ilimpaz tipologiyalıq uqsaslıq emes, al, bir-birinen dóretiwshilik penen úyreniwdiń jemisi, ádebiy dástúrler jalǵasınıń kórinisi, degen juwmaqqa keledi.

Ilimpaz Q. Járimbetovtıń “Ashıq Ziywar” monografiyasında Ájiniyazdıń ashıqlıq lirikasın tikkeley orta ásirlik ádebiyattaǵısufiylik táliymat dástúrleri menen baylanıstıradı. Bul bayhlanıstıń tariyxıy jámiyetlik jaǵdayların, sebeplerin kórsetedi. “XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatınıń qásiyetlerin túsindirgende, usı xalıqtıń qanday tariyxıy, jámiyetlik, ekanomikalıq dúzimde hám sharayatlarda jasaǵanınan kelip shıǵıw kerek. Bul dáwirde qaraqalpaqlardıń mádeniy turmısı Orta Aziya mádeniyatına, siyasiy ekanomokalıq dúzimde hám sharayatta baylanısadı. Al, Xorezm hám barlıq Orta Aziya regionı rawajlanǵan feodalizm dáwirin bastan keshirip atır edi. Usı regionnıńl bir xalqı retinde qaraqalpaqlar da feodallıq dúzimler, tártipler sharayatında jasadı.

Demek,olardıń mádeniyatı ruwxıy dúnyası, sonıń ishinde ádebiyatı da orta ásirlik nastroykalar : yaǵnıy orta ásirlik sana-sezimler, ruwxıyatlar tiykarında rawajlandı. Olay bolsa, XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatın birinshi gezekte Orta ásirlik ádebiyattıń belgileri menen sıpatlaw kerek” [87].

Avtor shayırdıń ashıqlıq lirikasındaǵı sufistlik dástúrleriniń úrdis bolıwınıń sebebin usınday tariyxıy sharayatlar menen baylanıstıra otırıp, Orta Aziyada sufistlik ideyaları keń tarqalǵan , olar XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında da óz izin qaldırǵan dep esaplaydı.

Sonday-aq, XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınan tek Ájiniyazdıń Orta Aziyadaǵı bilim oraylarında tálim alıwı onıń islam dini aqıydaların onıń shártlerin tereń ózlestirgeninen derek beredi. Ilimpaz izertlewinde Ájiniyaz miyraslarına jańa metodologiyalıq talaplardan kelip shıǵıp, shayırdıń jeke ómiri menen baylanıslı bul faktler de áhmiyetke iye ekenin atap ótedi.

Q. Járimbetov Ájiniyazdıń ashıqlıq qosıqların intim (pinhanı) lirikaǵa jatqardı hám shayırdıń “Áy názálimler”, “Gózzallar”, “Bir janan”, “Bir páriy”, “Sáwdigim” qosıqların pinhanı lirikanıń úlgileri esaplaydı. Olardan “Shıqtı jan”

[87] Жәримбетов Қ.

qosıǵı tuwralı ádebiyatshılar arasında qáliplesip kiyatırǵan ayırım pikirlerdiń tiykarsızlıǵın tómendegishe dáliylleydi. Ádebiyatshılardan A. Murtazaev penen K. Mámbetov “Shıqtı jan” qosıǵında shayır alatuǵın qızın joytıp, onı izlep qazaq, orıs, noǵay (tatar), estek(bashqurt) ellerin gezgen”- degen pikirdi aytadı. Q. Járimbetov bolsa shıǵarmadaǵı (qosıqtaǵı) súyiklisin izlep dúnya gezgen lirikalıq qaharmandı basqasha talqıyın etken. “Lirik qaharmannıń “mahbubası” shayırdıń úylenbekshi bolıp júrgen qızı emes, al ol tımsalıy obraz. Sufiylik poeziyanıń sırlarına muwapıq shayır kópshilik jaǵdaylarda “gózzal janan”, “mahbuba”, “húr qızı” , “páriy” obrazları arqalı lirik qaharman talap etip izlep júrgen “haq” (quda) túsinigin beredi”.[88]

Sufiylik jolın tutqan ashıqlar Najmaddin Qubra, Shibiliy-ashıq, Xoja Axmed Yassawiy, Hákim Ata, Suwpı Allayar, Babaraxim Mashrab, Nawayı dóretiwshiligindegi suwfiylik poeziyanıń qásiyetleri (túsinikler, obrazlar) menen Ájiniyazdıń ashıqlıq lirikası salıstırılıp úyreniledi.

Suwfiylik poeziya shártlerine kóre “sufiy shayırlar haq túsinigin gózzal qız, más qılatuǵın násheli ishimliklerdiń (máy, sharap, kóknar) obrazları arqalı súwretlegen” [89]

Al, Ziywar haqtı “Shıqtı jan” qosıǵında sayaq, “Bir páriy” de páriy, “Yol bolsın” da periyzat, “Bir janan” da janan obrazlarında beredi.

Izertlewde Ájiniyazdıń ashıqlıq lirikasında obraz jaratıwdaǵı ózine tán jolları da anıqlanǵan. Suwfiylik poeziyasındaǵı izertlewshilerdiń anıqlawınsha yar (haq) obrazı dúnyawiy obrazlar, zatlar, túsinikler tiykarında jasaladı. Ájiniyaz da mine usı dástúrlerge súyenedi. “Yol bolsın” qosıǵında shayır periyzat obrazın jasaǵanda jergilikli qaraqalpaq oqıwshısınıń talǵamın esapqa aladı. Bul qosıqtaǵı gózzal qaslarına súrme shekken, zerli ruwmal tartıp, basına

[88] Sonda
[89] Sonda 18-bet

jıǵa shanıshqa, ústine pashshayı báshpent kiygen, qulaǵında altın sırǵası móldiregen, túrme belbewli, aq siynesinde tillá háykeller dizilisken, uzın kóshtiń basında sámen jorǵanı súrip baratırǵan halında ráńbáreń, túsinikli boyawlar menen súwretlenedi.[90]

Suwfiylik táliymatı boyınsha haq diydarına erisiwdiń mashaqatlı jolları, hár qıylı basqıshları (maqamlar) bar. Ásirese suwfiylik táliymattaǵı maqamlardan "ilmi hal" dı sóz benen jetkeriw qıyın boǵan. Sonlıqtan bolsa kerek, tek bul momentte haq jolına bas tikken suwfiy (ashıq) ózligin joǵaltıp, ruwxıy sezimlerdiń eń shıńına jetedi. Ájiniyaz "Bir janan" qosıǵında lirik qaharmannıń tap usı halatın súwretleydi. Qosıq orta ásirlik ádebiyatta keń tarqalǵaqn mo'jiza (виденье) usılında jazılǵan".[91]

Shayır suwfiylik poeziya shártlerine bola "lirikalıq qaharmannıń arzıw etip, ıntıǵıp kútip júrgen diydarın gózzal hayal obrazı menen beredi. Onıń portreti joqarıda eskertkenimizdey orta ásirlik Shıǵıs poeziyasınıń dástúrleri boyawları menen sızıladı. Bir dıqqat awdararlıq jeri, shayır usı námálim romantikalıq gózzaldı XIX ásirdegi qaraqalpaq qızlarınıń milliy lipasları menen súwretleydi:

"Ústine kiygeni atlas qamqadı,

Bashda ruwmal,

Álde páreń ruwmalı

Q. Járimbetov Ájiniyaz lirikasın suwfiylik poeziyasınıń shaártleri tiykarında tallay otırıp, shayır dóretiwshiliginiń tereń sırlarınıń mánisin ashadı. Túrlishe talqıyın etilgen qosıqlardıń negizgi maǵızın shaǵıp beredi.

[90] Sonda
[91] Sonda 22-bet.

Shınında da Ájiniyazdıń ashıqlıq qosıqları dúnyawiy obrazlar , qaharmanlardan góre romantikalıq túsiniklerdi rámziy hám tımsalıy obrazlarda súwretleytuǵın orta ásirlik ádebiyat dástúrlerinen nár alǵan. Tereń bilimge iye talantlı shayır Ájiniyaz bul kórkemlik dástúrleri óz lirikasında keń hám utımlı iske salǵan. Ilimpaz Q. Járimbetov shayır dóretiwshiliginiń baslı ózgesheliklerin ashıwda, shayır jasaǵan mádeniy ómirdiń talapların durıs talıqlay alǵan.

3.3 XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń XVIII- XIX ásirdegi túrkmen poeziyası menen baylanısı.

XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń kórkemlik hám ideya- tematikalıq tárepten bayıwında álbette biz aldıńǵı bólimlerde aytıp ótkenimizdey folklorlıq dárekler, diniy dárekler menen bir qatarda XVIII-XIX ásirdegi túrkmen poeziyasınıń ornı ayrıqsah ekenligin aytıp ótiwimiz kerek. Bul pikirdi kópshilik ilimpazlar óz miynetlerinde aytıp ótedi. Atap ótetuǵın bolsaq, alım Xamdam Abdullaevtıń “Maqtımqulı va o’zbek adabiy muxiti” monografiyası ózbek túrkmen ádebiy baylanısları máselelerinen kelip shıǵa otırıp túrkmen klassik shayırı Maqtımqulınıń dóretiwshiligi hám onıń Xorezm ádebiy ortalıǵı menen baylanıslı, shayır dóretiwshiligindegi bul ortalıqtıń rolin shayır shıǵarmalarınıń ózbek kitapqumarlarına tásiri, xalıqqa taralıwın hár tárepleme analizlewge qaratılǵan bahalı jumıslardıń biri.

Ilimpazlar M. Nurmuxammedov, Q. Maqsetov sonıń menen birge I. Yusupov ta bul haqqında ózinıń bahalı pikirlerin keltiredi. Ilimpaz K. Qurambaev Maqtımqulı shıǵarmalarınıń qaraqalpaq ádebiyatına tásiri máselesin ashıp beriwdegi qunlı miynet. Professor K. Mámbetov “Shıǵıs ádebiyatı táriyxı” miynetinde, professor H. Hamidov “Shıǵıs jazba dárekleri” atlı miynetlerinde bul máselege óz ilimiy kóz qarasların aytıp ótedi.

Professor Q. Járimbetov “ Ájiniyaz poeziyasınıń ideyalıq tematikalıq baǵdarları, obrazlar dúnyası, janrlar sisteması, lirikalıq motivleri tuwralı sóz bolǵanda

olardıń XVIII- XIX ásirdegi túrkmen poeziyası menen kórkem-estetikalıq baylanısın aytpay ótiw múmkin emes"[92].- dep aytıp ótip buǵan sebep etip bul xalıqlardıń bir mámleket quramında(Xiywa xanlıǵı), birdey jámiyetlik dúzimde. Tariyxıy, sociyallıq hám mádeniy sharayatlarda jasaǵanlıǵın, hám bul jaǵdaylardıń qaraqalpaq hám túrkmen shayırlarınıń kórkem-estetikalıq oylaw usıllarınıń, dóretiwshilik metodlarınbıń jaqınlasıwın, ádebiy baylanıslarınıń kúsheyiwin támiyinlegenligin aytıp ótedi. Nátiyjede Maqtımqulı, Seytnazar Seydi, Kemine, Molla Nepes, Sheydayı hám Ǵáripniyazlardıń dástanları, lirikalıq qosıqları menen temalas, motivles, qosıq forması, ishki qurılısı birdey bolıp keliwiniń guwası bomız dep aytıp ótedi. Bul pikirler XIX ásir qaraqalpaq shayırı Ájiniyaz dóretiwshiligi mısalında aytılǵan edi. Al, filologiya ilimleriniń kandidatı F. Allambergenova óziniń "Qaraqalpaq ádebiyatında Maqtımqulı dástúrleri" dep atalǵan ilimiy jumısında bolsa XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń yaǵnıy Kúnxoja, Ájiniyz, Berdaq, Ótesh shayırlardıń dóretiwshiligin esapqa alǵan halda mısallar menen ilimiy dálillewge háreket etedi. Ilimpaz óz miynetinde Maqtımqulınıń dástúrleriniń XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń dóretiwshiligindegi kórinisin dáslep ideyalıq-tematikalıq tárepten jaqınlıqların boyınsha pikir júrgizedi. Bunda Kúnxojanıń "El menen" qosıǵı Maqtımqulınıń "El bile" (El menen" "Duz hám bolmasa"(bolmasa), "Bili bolmasa", "Jıda etmasin" qosıqlarınıń mazmunı, ideyası menen únles keletuǵınlıǵın aytadı.

Al, Ájiniyaz bolsa Maqtımqulınıń bir qatar qosıqların awdarǵan. Ol Shıǵıs klassikalıq dástúrlerin tereńnen ózlestirgen, sonlıqtan ol óz dóretpelerinde bul dástúrdi paydalana alǵan. Al, Berdaq shayır bolsa bul ideyalardı xalqımızdıń tariyxıy batıńrları, biyleri Amangeldi, Ernazar biy, Aydos biy obrazları kórkemlik dárejesi menen xalqımızǵa tanıtadı, dep bahalaydı.

Jáne de bul jumısta: "Maqtımqulı qollanǵan dástúriy formalar, obrazlar XIX ásirdegi Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh poeziyasındaǵı jámiyetlik máseleler

[92] Жәримбетов қ. Әжинияз лирикасының көркем-эстетикалық дәреклери. қ.М. У. Хбаршысы.

menen baylanıslı halda ádewir keńeyip júzege shıǵıp otırdı”- dep túsinik beredi. Buǵan mısal retinde Maqtımqulınıń poeziyalıq shıǵarmalarınıń arasında “Yaranlar” redifinde jazılǵan bir qatar qosıqlarınıń bar ekenligin aytıp, onı Kúnxojanıń “Yaranlar” degen qırıq kupletlik qosıǵınıń dóretiliwine qolay kelgen bolsa kerek, degen pikirlerdi dálillewge háreket etedi. Mısalı: Kúnxoja,

Bul dúnyanıń opası joq biypayan,
Ol ózińe seniń áwelden ayan,
Ilaya dushpanlar etpey zıyan,
Bolmasa hal qalayın boldı yaranlar-degen qatarları

Maqtımqulınıń “Ushtım yaranlar”, “Kóshdur yaranlar” qosıǵınıń buwnaqları úshewden, al, Kúnxojanıń qosıǵında da úsh buwnaqtan ibarat. Olardıń redifleri, ırǵaqları da hátteki, buwınları da teń kelip |10-11 buwınnan |forması boyınsha birdey baǵdarda ekenin kórsetip ótedi. Ásirese uyqaslıq uqsaslıqların mısallar menen kórsetip beredi.

Kópler alda guvvas lolıp yuzerler,-a
Mańa zaxır xalıqdan pınxan gezerler,-a
Gúl badada gúlgún sharap ázerler,-a
Gol uzadıp, iche bilmen neyleyin-b
Al, Kúnxoja:
Olardıń dártinen tisledim barmaq,-a
Zalımlar salǵan soń ayamay qarmaq,-a
Bir basıma tústi bir awır salmaq,-a
Ada bolmas isler boldı náyleyin,-b

Maqtımqulınıń mazmun, forma. Stil tásirleri ásiredse Berdaqtıń didaktikalıq qosıqlarında kúshli seziletuǵınlıǵın aytadı.

Óteshtiń sociyallıq teńsizlik, zamanına kóz-qarası haqqındaǵı qosıqları “Kórdim”, “Asarman”, “Dárkar” hám taǵı basqa mazmunı, forması hám stil

boyınsha Maqtımqulınıń “Qasha basladı”, “Eldi gózler”, “Baxtım qaradu” qosıqlarına jaqın: Mısalı, Óteshtiń

Adamiyzat emes birdey,
Bazı birewler taza gúldey,
Birazlar bay biraz gedey,
Dúnyada bárshesin kórdim.(Kórdim)
Al, Maqtımqulı ,
Kimlerde altın tachdir,
Kimler sayıl mátáchdir,
Kimler duyıpden gallachdır,
Kim parcha, xolı gezlár (Ildi gezlár)

Bunda Óteshtiń forma, stil, mazmun tárepinen Maqtımqulıdan úlgi alǵanlıǵın aytıp ótedi.

Maqtımqulı dástúrleriniń Ájiniyaz dóretiwshiligine tásirin bir qatar ilimpazlardıń dıqqat orayında boldı, bul boyınsha bahalı miynetler jazıldı. Q. Bayniyazov, A. Murtazaev, Á. Pirnazarov, B. Qálimbetov, G. Dáwletova, A. Karimov, K. Mámbetov, Q. Járimbetovlardıń ilimiy pikirleri biz ushın áhmiyetli dárek boldı.

Ilimpaz Seytnazar Seyidiydiń ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha ilimiy jumısında bılay dep táriyp beredi “Seytnazar Seyidiy shayır hám jawlarǵa qarsı qolına qural alıp Buxara ámirlig, Xiywa xanlıǵı hám Iran feodallarınıń zulımlıqlarına qarsı gúreske shıǵadı. Biraq onıń eń kúshli quralı poeziya boldı”[93] – degen edi. Ásirese shayırdıń poeziyasında watan teması baslı orındı iyelegenin kóriwimizge boladı. Mısalı, Seyidiy óziniń tuwılǵan jerin, tuwısqanların jırlaydı. Barlıq túrkmen jerin óziniń watanı dep esaplaydı.

Menzilim, meskenim, yurdım, vatanım,
Astrabat, Mezendaran gál imdi -dep jazadı.

[93] Қаррыев М. Сейди (жизнь и творчество) Автореферат 1962

Al, barlıq túrkmen qáwimin óziniń tuwısqanı dep esaplaydı,

Yomut, góklen, yaqok, seńirik, murıdım,

Gulluk eden ilim, kabam xosh galıń- degen qatarlarında bosa barlıq qáwimlerin teńdey kóredi. Bul sıyaqlı qosıqlardı Ájiniyazdıń mına qatarlarınan kóremiz,

“Jaylawım Úrgenish arqası teńiz”,

Urıwım –Qońıratdur, milletim –qalpaq,

Keneges, Mańǵıt, qıtayı-qıpshaq,

Tuwısqan deydiler qalpaǵı-qazaq,

Ontórtke bólingen urıwım bardı.

Dep óz xalqın maqtanısh etedi. Mine bul sezimlerdi biz Kúnxojanıń “Jaylawım”, Óteshtiń “Kók ózek” qosıqlarınan alamız.

Seytnazar Seydiy Góruǵlını óziniń idealı sıpatında tán alǵan. Sonlıqtan óz qosıq qatarlarında batır obrazın beriwde Góruǵlıǵa teńegen. Mısalı,

Góruglıdan shu gun alyp tilsimi,

Kurhan achyp, gel, icheylin kasamy,

Shu gun bolsun Iskenderin kysymy,

Ar dey durıp, shol sóweshe baraylyn!

Mine bunday qatarlardı biz Ájinyaz, Berdaq shıǵarmalarınan da kóriwimizge boladı. Ájiniyaz bılay dep jazadı,

Yigitlri bardur Rustem sıpatlı,

Góruǵlıdek áreb atlı, haybatlı,

Dáwletyardek shújáátli, ǵayratlı,

Keskir qılısh, qamar tonları bardur.- degen qatarlarında óz eliniń márt jigitlerin maqtanısh etedi. Al, Berdaq shayır bolsa tolıq Syidiydiń qosıq qatarlarındaǵı mánisine uqsas Óziniń “Ernazar biy” shıǵarmasında batır Ernazardı Góruǵlıǵa teńeydi.

Góruǵlı bektey er edi,

Qatarda qosa nar edi,

Tolı jurtqa dárkarı edi,

Sheyt óldi Ernazar biy – dep tárіypleydi.

Sonıń menen birge Seydiydiń lirikasınıń tematikalıq jaqtan eziwshilerge, xanlarǵa qarsı jek kóriwshiligin yamasa sociyallıq teńsizlik motivin Kúnxojanıń, Berdaqtıń, Óteshtiń shıǵarmalarınan kóriwimizge boladı. Mısalı ushın Kúnxojanıń "Nege kerek", Berdaqtıń "Zamanda", Kórindi" qosıalarınıń mazmunı menen birdey ekenligin kóremiz.

Kemine poeziyasınıń kópshilik bólegin ashıqlıq mazmundaǵı lirika quraytuǵınlıǵın bilemiz. Bunday sıpatlıq belgileri menen onıń qosıqların Ájiniyaz lirikası menen sıbaylas ekenligin ańlaymız. Mısalı. Keminenıń "Chikti da gitdi" qosıǵı Ájiniyazdıń " Bir janan" qosıǵı menen únles.

Kemine

Ey,agalar, Yóletenıń dúzinden,

Menıń sona boylym chikdi-da gitdi,

Alma yanagynda, ap-ak yuzinden,

Lagly-merjenleri dókti-de gitdi

Ájiniyaz qatarlarında bolsa.

Kózimá kórunúb,begler, bir janan.

Shiyrin janım otqa yaqtı da ketti,

Yalǵanı yoq, bul sózimá sen inan,

Mıń jılwa naz áylep, baqtı da ketdi.- degen qatarların kóriwimizge boladı. Bul sıyaqlı tematikalıq, mazmunlıq jaqınlıq máselelerin Mollanápestiń "Bári gel" qosıǵı menen Ájiniyazdıń "Beri kel" qosıqlarınıń uqsaslıǵın aytıp ótsek boladı. Mollanepes,

Sańa dushdi nazarym, sóygúli yarım bári gel,

Sachy múshk isli yufar, súnbúli-reyxan, bári gel,

Gúl beden, gúlgún reń, dony zerefshan, beri gel,

Al yanak, kirpigi ok, alma zenahdan, beri gel,
Janyńa sadka olam, beri gel, ey jan, beri gel,
Ájiniyazda bolsa,
Ay-Áliftek, naz etip, háykelni taqqan beri kel,
Be-buralıp, saz etip, qashını qaqqan beri kel,
Te- tutashıp ot kibi, qıya baqqan beri kel,
Se-sáná aytıp tiliydin pallar aqqan beri kel,
Jim-janımdı órteyip, otlarǵa jaqqan beri kel.

Bul qosıq mazmun hám forma salasında uqsaslıqqa iye. Demek XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarınıń kórkem-estetikalıq dárekleriniń biri bul álbette tuwısqan xalıqlar, ásirese bir tariyxıy sharayatta , bir siyasiy dúzimde jasaǵan xalıqalr atap aytatuǵın bolsaq XVIII- XIX ásirdegi túrkmen poeziyası usılar qatarında úlken áhimiyaetke iye ekenligin ayrıqsha atap ótiwge boladı.

Juwmaqlaw

XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń kórkem –estetikalıq dáreklerin bir tutas sistema sıpatında úyreniw isi házirgi kúnniń qaraqalpaq ádebiyatınıń aldında sheshimin kútip tueǵan máselelerdiń biri bolǵanlıqtan, hám usı kúnge shekem ilimpazlarımızdıń usı dáwir shayırlarınıń shıǵarmaların hár qıylı aspektte izertlewleriniń nátiyjesine súyengen halda biz usı jumısımızdı jazıwǵa háreket ettik. Jumısımızda biz ádebiyattıń túp saǵası bolǵan folklorlıq súwretlewler, folklorlıq obrazla, naqıl-maqallardıń XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń shıǵarmalarında kórkemlik xızmet atqarıwı haqqında sóz ettik. Folklor hám ádebiyat máselesi rus ádebiyattanıwında óziniń shaeshimin tawıp, hátte alımlardıń joqarı dárejedegi úlgi bolarlıqtay pikirlrin óz jumıslarında atap ótken. Mısalı, Dolgat, Anekin, sonıń menen birge ózbek ádebiyattabıwında “Alisher nawayı hám xalıq dóretiwshiligi” másselesi boyınsha N. M. Mallaev hám M. Hakimov ta shayırdıń ǵázelleriniń hám basqa da lirikalıq formalarınıń qáliplesiwinde. Joqarı mazmunlı jáne kórkem bolıp qáliplesiwinde kitabiy dárekler menen qatar ana túrkiy folklordıń ornı bar ekenligin keń tallawlar tiykarında kórsetip beredi.

Bul boyınsha jergilikli ilimpazlarımız da óz jumıslarında XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń saǵaları folklor menen baylanıslı ekenligi haqqındaǵı máselelerdi orınlı atap ótip. Hátte bul boyınsha shehsiliwi tiyis máselelerdi de atap ótedi. Bul ilimpazlarda Q. Maqsetov, K. Mámbetov, H. Hamidov. Q. Járimbetov sıyaqlı ilimpazlardı atap ótsek boladı.

Ilimpaz Q. Járimbetov óziniń kórkem-estetikalıq tmırı boyınsha eski túrkiy ádebiyatqa barıp ushlasatuǵınlıǵı haqqında aytıp ótedi. Usı sıyaqlı kóz-qaraslardı basshılıqqa alǵan halda biz XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń kórkem-estetikalıq dáreklerin joqarıda aytıp ótkenimiz sıyaqlı folklorlıq dástúrler, sonıń menen birge biz ushım muqaddes hám milliy mádeniyatımızdıń ajıralmas bir bólegi esaplanǵan Quran hám onıń ajıralmas bólegi desekte bolatuǵın

Payǵambar hádislerin, mine usı tiykarda xalıq arasına taraǵan islam mifologiyası da bul dáwir shayırlarınıń shıǵarmalarında óz ornına iye boldı, yamasa dinimizdiń tásirinde qáliplesip, onı ideyalıq táreptan de hátte kórkemlik qásiyetlerin kúsheytiwge xızmet etti.

Jáne de óz jumısımızda biz XIX ásir qaraqalpaq shayırlarınıń ádebiy ortalıǵı máselesine de toqtap ótip, biz bularǵa Xiywa jhám Xorezm ádebiy ortalıǵı, Shıǵıs ádebiy dástúrlerine qatnası máselesi, sonıń menen birge XVIII-XIX ásir túrkmen poeziyası máselelerine de toqtap óttik.

Bizge belgilil bolǵanınday Xorezm erte dáwirlerden baslap-aq ilim-bilim oraylarınıń biri bolǵanlıǵı bizge tariyxtan málim.

XIX ásirdiń basında , ásirese Muxammed Raximxan dáwirinde Xiywa xanlıǵı bekkemlenip, onıń jerleri keńeyedi. Sawda-satıq, ónermentshilik, basqa mámleketler menen ekanomikalıq-mádeniy baylanıs kúsheyedi. Xiywa, Xazorasp sıyaqlı qalalarda medirese, meshitler qurıladı, arxetekturalıq qurılıslar, mádeniyattıń basqa tarawları da rawajlanadı. Ásirese bul dáwirde arxitektura júdá jaqsı rawajlanadı. Paxlavon Mahmud maqbarası janındaǵı arxitekturalıq qurılı, Kunya arkindegi binalar, Muxammed Aminxan mediresesi, Juma meshiti, Allaqulıxan sarayı, Ishan qala sıyaqlı bir qatar binalar sol dáwirde júzege keldi. Házirgi Xiywa qalası, ol jerdegi bay hám ráń-báreń binalar, minaralar tiykarınan XVIII-XIX ásirdiń birinshi yarımında qurıladı. Bul dáwirde Xiywada ilim-pán, ádebiyat, kórkem-óner rawajlana basladı. Munis Xorezmiy, Komil Xorezmiy, Ogohiy, Avaz Otar sıyaqlı jetik qálem iyeleri, shayır hám ádebiytshı, tariyxshılar jetisip shıǵadı hám milliy ádebiyattıń rawajlanıwına úlken úles qosadı. Bul dáwirde qatar tariyxıy miynetler, ásirese shıǵıstıń belgili tariyxshıları Masudiy hám Ibn Asrdıń shıǵarmaları arabshadan, Mirxand, Xandamirlerdiń shıǵar maları parsı tilinen ózbek tiline awdarıldı. Abulǵazı Bahadurxannan baslanǵan Xorezm shejireshilik mektebi XIX ásirge kelip jańa basqıshqa kóterildi. Munus,Ogohiy, Bayaniylar”Firdavs ul iǵbol” (“Baxıttıń

jánneti"), "Zubdat ul-tovarix" ("Tariyxlar qaymaǵı"), "Riyoz ud-davla" ("Mámleket baǵları"), "Shaxidi iǵbol" (" Íǵbal shaxidi"), "Shajarayi Xorazmshoxiy" ("Xorezmshaxlar shejiresi") sıyaqlı tariyxıy shaıǵarmalar jazıp qaldırdı hám Xorezm ulıwma, Túrkistan tariyxına baylanıslı zárúrli tariyxıy waqıyalardı jarıtıp berdi.[94]

"XIX ásirde Xiywa xanlıǵında hár qıylı aǵımlarǵa, tendenciyalarǵa iye bolǵan ádebiy ortalıq qáliplesedi"- dep tastıyıqlaydı professor Q. Járimbetov Olardı bir tárepten xanlardı, olardıń máplerin jırlaytuǵın saray shayırlrı hám ekinshi tárepten ulıwma xalıqlıq, insaniylıq ideyalardı jırlaytuǵın shayırlar toparınıń qálipleskinligi haqqında toqtap ótedi. Bul toparlardıń iri wákilleri Mnunis(1778-1829), Agaxiy (1809-1874), qaraqalpaq shayırları Kúnxoja (1779-1880), Ájiniyaz (1824-1878), Berdaq (1827-1900) hám t.b. ózleriniń shıǵarmalarında ádalatsızlıqtı, nadanlıqtı áshkaraladı, zulımlıqqa qarsı gúreske shaqırdı, jaqsılıq, ádillik, xadallıq ilim-bilim ideyaların jırladı. Nátiyjede bul shayırlardıń shıǵarmaları óz dáwiri ushın áhmiyaetli bolıp qalmay biziń zamanımız ushın da óz qulılıǵın joytpaǵanlaıǵın atap ótedi. Xiywa hám Xorezm ádebiy oratlıǵınıń XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatına tásirin sóz etkenimizde sol dáwirdegi tariyxıy sharayattı esapqa alıwımız, hám sol tiykarda pikir júritiwimiz kerek. Sebebi ilimpaz Q. Járimbetov ta óz ilimiy izertlewinde qaraqalpaq , túrkmenlerdiń Xiywanıń awır turmısına qarsı 1827-1828, 1855-1856, 1858-1859- jıllardaǵı qozǵalańıarı bul pikirimizdiń dáliyli bola aladı- dep, usı jaǵdaylardı sáwlelendiretuǵın ádebiyattıń payda bolıwın tariyxıy sharayattıń ózi talap etip turǵanlıǵın atap ótkrn. Mine bulardıń jemisi retinde Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq shayırlardıń tuwılıwı hám qáliplesiwi dep kórsetedi.

Shıǵıs ádebiy dástúrleri máselesi bolsa ilimpaz K. Mámbetovtıń ilimiy jumıslarında óziniń dáslepki haám tolıq kórinislerin taptı. Bul boyınsha pikir

[94] Манънавият юлдузлари:(Марказий Осиелик машхур сиймолар, адиблар)\\ Тупловчи ва маъсул мухаррир: М. М. Чайруллаев\.-Тулдирилган кайта нашр.- Т.: А. Кодирий номидаг халк нашр., 2001-32-б

júriter ekenbiz álbete, bul máseler de aldıń yaǵnıy Xorezm ádebiy ortalıǵı menen tıǵız bylanıslı, Sebebi biz sóz etip otırǵan dáwir shayırları ózleriniń tereń bilimliligi, óz dáwirine say aldıǵı ozıq oylı insanlar bolǵanlıǵı bizge shaıǵarmalarınan anıq belgili, ásirese Ájiniyaz shayırdıń Xiywa mediresesinde tálim alıwı bunıń ayqn dálili. Al, Berdaq, Kúnxoja bolsa Qaraqum iyshan mediresesinde tálim aladı. Al, bul mediresede bolsa Xiywa mediresesinde tálim alıp kelgen ustazlardan tálim alǵanlǵın aytıp ótiwge boladı. Usı sıyaqlı maqtımqulı dástúrlerinde aytsaq boladı. Sebebi maqtımqulı da Xiywa mediresesinde tálim alıwı hám onıń dóretpeleriniń Xiywalı ózbeklerdiń arasında keń taralıwı, sonıń menen birge túrkmenler menen bir tariyxıy sharayatta ómir keshiriwin olardıń ádebiy baylanıslarına, dóretiwshilik usıllarınıń qáliplesiwine sebepshi boldı desek qátelespeymiz.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR

Normativ hújjetler hám baslı ádebiyatlar

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент, «Маънавият», 2008.
2. Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавиятга эътибор, келажакка эътибор. Тошкент, «Ўзбекистон», 2009.
3. Мирзиеёв Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017.
4. Мирзиеёв Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017.
5. Мирзиеёв Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 485 b.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 12 январдаги «Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида»ги Фармойиши. // «Халқ сўзи», 2017, 13-январь, №9.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси туғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 йил, 6-сон, 70-модда.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги №2909-сонли Қарори.
9. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2014.

10. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни. // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент, «Шарқ», 1997, 20-29 бб.
11. Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури». // Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент, «Шарқ», 1997, 31-61 бб.
12. «Магистратура тўғрисида»ги низомни тасдиқлаш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 98-сонли Қарори. Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. 2015 // www.lex.uz

Teoriyalıq hám metodikalıq ádebiyatlar

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1994.
2. Аникин В., Круглов Ю. Русское народное поэтическое творчество. Ленинград, «Просвещение» 1987.
3. Әлеуов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи 8әм раўажланыўы.Нөкис. «Билим» 1993.
4. Байниязов Қ. Косыктың күши. Нөкис, «Карақалпақстан», 1977.
5. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, «Билим», 1997.
6. Дәўлетова Г. Әжинияз поэзиясының руўхый сағалары. Нөкис,1997.
7. Дәўлетова Г. Әжинияз поэзиясында дәстүр ҳәм жаңашыллық. с
8. Жаббаров И, Жаббаров С. Жаҳон динлари тарихи. Тошкент, «Ўзбекистон», 2002.
9. Жаңабаева Г. Эстетика мәселелери. Нөкис, «Билим», 1993.
10. Исмайлов Б.Күхожаның өмири ҳәм дөретиўшилиги. Нөкис. «Қарақалпақста» ,1961.

11. Йулдашев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари.Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» 2007.
12. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетери ҳәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, «Билим», 2004.
13. Жәримбетов Қ. Ашық Зийўар (Әжинияздың ашықлық лиркасының жанрлық өзгешеликлери, образлар дүньясы). Нөкис, «Билим», 1998.
14.Караматов Ҳ. Қуръон ва Ўзбек адабиети. «Фан». 1993.
15.Каримов А. Адебиятымыздың гейпара мәселелери. Нөкис, «Каракалпкстан»,1988.
16.Керўенов Т. Мифлер ҳәм анызлардың қаракалпақ жазба әдебиятында қолланылыўы. Нөкис, «Билим»,2013.
17.Қәлимбетов Б. Әжинияздың лирикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1981.
18.Мәмбетов К. Қарақалпақлар тарийхы. Нөкис, «Билим», 1993.
19. Мәмбетов К.Әжинияз.(илимий очерк) Нөкис,1994.
20. Муртазаев А. Шайырдың мухаббаты. Нөкис. «Қарақалпақста» ,1998.
21.Өтеўлиев И. Бердақ поэзиясының миллий өзиншеликлери. Нөкис. «Қарақалпақста» ,1998.
22.Утамбетова А. Бердақтың «Шежире» дәстанында фольклорлық ҳәм реалистлик сүўретлеў усылларының синтези. Нөкис, «Қарақалпақстан»,2012.
23.Пахратдинов Ә. Бердақ шайыр дбретиўшилигиниң гейпара мбселелери. Нөкис. «Қарақалпақста» ,2013.
24.Палымбетов К. Қорқыт ата китабы ҳәм қарақалпақ дәстанлары. Нөкис, «Билим», 2010.

25. Пахратдинов Ә, Пахратдинов К. Бердақ шайыр ҳаккында легендалар, әпсаналар ҳәм ҳақыйқатлықлар. Нөкис, «Билим», 1997.

25. Пирназаров А. Мастерство Ажинияза. Нукус, «Каракалпакстан», 1983.

26. Пирназаров А. Күнхожа, Әжинияз, Сыдық шығармаларында қолланылған дөретиўшилик усыллар. Нөкис, «Билим», 2000.

27. Ҳамидий Ҳ. Шығыс тиллериндеги жазба дареклер. Нөкис, «Билим»,1991.

Dissertaciya hám avtoreferatlar

1. Байниязов Қ. Қарақалпақ халық шайырларының творчествосында аўызеки ҳәм жазба әдебият дәстүрлериниң синтези.(Флология илимлериниң докторы илимий дәрежесин алыў ушын усынылған жумыс). Нөкис,2000.

2. Алламбергенов П. Традиции Махтумкули в каракалпакской литературе. Автореферат канд. дисс. Нукус, КГУ, 1999;

3. Каррыев М. Сеиди (Жизнь и творчество) Афтореферат канд. дисс. Ашхабад,1962.

4. Пахратдинов Д. Традиции классиков Востока в лирике И.Юсупова. АКД, Нукус, 2001.

Gazeta-jurnal materialları

1. Алламбергенова П. Әжинияз дөретиўшилигинде Мақтымқулы дәстүрлери. //Қ МУ жас илипазлары ҳәм қәнигелериниң V илимий теориялық конференциясының материяллары. Нөкис, 1993,33-35б

2. Алеўов У., Шилмонова Г. Ажиниез Маъмун академияси ҳақида. // Маънавият ва маърифат тарбия муаммолари. Урганч, 1998, 30-32-б

3. Гайлиева О. Молланепес ҳәм Әжинияз шығармаларында гейпара уқсаслықлар.// «Қарақалпақстан жаслары», 2002, 16-май.

4.Керўунов Т. А. Бердақтың ежире шығармасында диний мифлер ҳәм аңызлардың қолланылыўы // «ҚМУ хабаршысы», №3-4

5. Карыев С. Мақтымқулы, Бердақ ҳәм Әжинияз.// «Әмиўдәрья», 1966,№11.

6. Мәмбетов К. Әлийшер Наўайы ҳәм қарақалпақ классиклери.// «Совет Қарақалпақстаны», 1991, 17-май.

7. Муртазаев А. Классик шайырларымыздың дөретиўшилик усыллары.// «Еркин Қарақалпақстан», 1998, №15

8. Мәмбетниязов Т. Бердақтың қосықларының идеялылығ, образлылығы,сюжетлилиги ҳәм көркемлилиги. // «ҚМУ хабаршысы»,2008, №1

9. Тоқымбетова Г.Бердақ дөретиўшилигиндегиКүнхожа дәстүрлери.// «ҚМУ хабаршысы»,2010, №3-4

10. Мақсетов Қ. Әжинияз ҳәм халық поэзиясы.// «Еркин Қарақалпақстан», 1995,№ 35-36.

Kórkem ádebiyatlar

1. Қуръони карим.(А.Мансур) Тошкент. «Тошкент ислом университети» 2001.

2. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмойл Ал-Бухорий**.** Ҳадис. Ал-жомиъ ас-саҳиҳ. 1-4. Тошкент, Қомуслар Бош таҳририяти, 1991-1997.

3. Маънавият юлдузлари, (Марказий Осиелик машҳур сиймолар, олламалар, адиблар). А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр, 2001.

4. Күнхожа Ибрайым улы. Ел менен. Нөкис. «Қарақалпақстан» ,1975.

5. Әжинияз (Зийўар). Нөкис. «Қарақалпақстан» ,1988.

6. Бердақ. Нөкис. «Қарақалпақстан» ,1987.

7. Өтеш. Нөкис. «Қарақалпақстан» ,1978.

8. Мақтымқулы.Қосықлар. Нөкис. «Қарақалпақстан» ,1984..

9. Seydi. Gosgular. Asgabat, “Turan”,1991.

10. Mollanepes. Gosgular. Asgabat, “Turan”,1991.

11.Kemine. Gosgular. Asgabat, “Turan”,1991.